

Ἐξελληνισμένος Χριστιανισμός τοῦ Harnack
ἢ «ἱερός Ἑλληνισμός» τοῦ Φλωρόφσκυ:
Διερευνώντας δύο μετα-ἀφηγήσεις γιὰ τὴν
σύζευξη τοῦ πρώιμου Χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ μὲ
τὸν πολιτισμὸ τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος*

PAUL L. GAVRILYUK**

Ἡ βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα «Πατέρες καὶ Ἑλληνισμός», πού ἀρχικὰ μοῦ εἶχε προταθεῖ ὡς θέμα τῆς διάλεξής μου σὲ αὐτὸ τὸ συνέδριο, εἶναι ἀπέραντη. Δὲν θὰ ἀποδυσθῶ σὲ μία τολμηρὴ προσπάθεια ἐμπλοκῆς μὲ τὴν προβληματικὴ αὐτὴ στὸ παρὸν δοκίμιο. Ἄντ' αὐτοῦ, θὰ περιορίσω τὸ ἔργο μου στὴν ἐπισήμανση τῶν ἀκόλουθων τριῶν σημείων. Καταρχάς, σημειῶνω ὅτι ὁ ὅρος «ἐξελληνισμός» δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ περιγράψει τὸν πολιτιστικὸ καὶ πνευματικὸ μετασχηματισμὸ τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Προτείνω νὰ χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «ἐξελληνισμός+» γιὰ νὰ δείχνει ὅτι ἡ διάδοση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ συνοδεύθηκε μὲ διαδικασίες ἐκρωμαϊσμοῦ καὶ ἐξανατολισμοῦ. Δεύτερον, ὑποστηρίζω ὅτι ὁ ἐξελληνισμένος (διάβαζε: διεφθαρμένος) Χριστιανισμός τοῦ Adolf von Harnack καὶ ὁ Χριστιανικὸς Ἑλληνισμός τοῦ Γεωργίου Φλωρόφσκυ (διάβαζε: αἰώνια ἐξιδανικευμένη Χριστιανικὴ φιλοσοφία) εἶναι οἱ δύο πλευρὲς τοῦ ἴδιου νομίσματος, δύο ἀντίθετα ἄκρα

* Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποτελεῖ διάλεξη πού δόθηκε στὸ συνέδριο μὲ θέμα «Ἑλληνισμός καὶ Ὁρθοδοξία» πού διοργανώθηκε ἀπὸ τὸ St. Vladimir's Orthodox Theological Seminary στὴ Νέα Ὑόρκη τὸν Ἰούνιο τοῦ 2010. Τὸ ἀγγλικὸ πρωτότυπο ἔχει δημοσιευθεῖ ὑπὸ τὸν τίτλο «Harnack's Hellenized Christianity or Florovsky's "Sacred Hellenism": Questioning Two Metanarratives of Early Christian Engagement with Late Antique Culture» στὸ *St. Vladimir's Theological Quarterly* 54 (2010), σσ. 323-344. Ἡ μετάφραση ἀπὸ τὸ πρωτότυπο ἀγγλικὸ ἔγινε ἀπὸ τὸν Γεώργιο Παπαδόπουλο καὶ ἡ ἐπιμέλεια ἀπὸ τοὺς Στ. Γιαγκάζογλου καὶ Ν. Ἀσπροῦλη. Δημοσιεύεται ἐδῶ μὲ τὴν ἄδεια τοῦ περιοδικοῦ St. Vladimir's Theological Quarterly.

** Ὁ Paul L. Gavrilyuk εἶναι Ἄν. Καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ St. Thomas καὶ ἐπισκέπτης Καθηγητὴς στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Harvard, Η.Π.Α.

τὰ ὅποια ἐσιάζουν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὶς ἀναμετρήσεις τῶν Πατέρων μὲ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία παραμελώντας ἄλλους πολιτιστικούς παράγοντες. Τρίτον, ἀντὶ τῆς προσφορᾶς μίας ἀνταγωνιστικῆς μετα-ἀφήγησης, προτείνω μία προσέγγιση στὸ πολὺπλευρο ἐρώτημα τῆς διαπολιτισμικότητας τοῦ πρώιμου Χριστιανισμοῦ, βασισμένη στὴν ἐρμηνευτικὴ εὐαισθησία καὶ θεματικὰ ἐστιασμένη. Πιὸ συγκεκριμένα, κάνω μία σύντομη περιήγηση στὸν κόσμον τῶν Ἀπολογητῶν, ὁμολογητῶν καὶ μαρτύρων, μοναχῶν, κατηχουμένων καὶ Αὐτοκρατόρων, παρουσιάζοντας τὴν ποικιλία τῆς χριστιανικῆς ἀντίδρασης στὴν περιορῶσα πολιτιστικὴ ἀτμόσφαιρα. Συζητῶ ἐπίσης τοὺς διάφορους τρόπους προσαρμογῆς τῶν μὴ χριστιανικῶν στοιχείων στὴν πρώιμη Χριστιανικὴ τέχνη καὶ ἀρχιτεκτονικὴ. Τὸ συμπέρασμά μου εἶναι ὅτι οἱ πρώιμες Χριστιανικὲς ἀντιδράσεις στὸ πολιτιστικὸ περιβάλλον κυμάνθησαν ἀπὸ μίαν συγκεχυμένη ἀφομοίωση μέχρι ἕναν βαθὺ μετασηματισμό. Ὡς ἐκ τούτου, οἱ μετα-ἀφηγήσεις τοῦ Harnack καὶ τοῦ Φλωρόφσκυ ἀντιπροσωπεύουν σπουδαῖα, ἀν καὶ κατὰ βάθος ἐσφαλμένα, ὀριοθετημένα ζητήματα.

Ἀρκετὰ χρόνια πρὶν, ζήτησα ἀπὸ τοὺς φοιτητές μου νὰ ὀρίσουν τὴν ἔννοια «ἐξελληνισμός» σὲ μίαν γραπτὴ δοκιμασία. Ἐνας σπουδαστὴς ἔγραψε μὲ βεβαιότητα: «Ὁ ἐξελληνισμός (Hellenization) εἶναι ἕνα δημιούργημα τοῦ διαβόλου («Hell»), ὡς ἕνας χῶρος ἀνάπαυσης γιὰ τὶς κολασμένες ψυχές. Ἦταν ἐκεῖ ὅπου στάλθηκε ὁ Ἐωσφόρος, ἀφοῦ ἀμφισβήτησε τὴν ἀπόλυτη δύναμη τοῦ Θεοῦ»¹. Ἐνας ἄλλος σπουδαστὴς ἀποφάνθηκε: «Ὁ πραγματικὸς ὄρος «ἐξελληνισμός» προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἑλένη («Helen»)² μίαν πολὺ γνωστὴ Ἑλληνίδα». Οἱ τολμηροὶ σπουδαστές μου ὥρες-ὥρες μὲ ἐκπλήσσουν μὲ τὰ ἐτυμολογικά τους μαργαριτάρια, τὰ ὅποια θὰ ἔκαναν τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο νὰ στριφογυρίζει στὸν τάφο του.

Ἀντίθετα πρὸς τὴν ἄποψη ποὺ διαδόθηκε ἀπὸ τὰ περισσότερα σχολικὰ βιβλία, ἡ ἐξάπλωση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ πέραν τῆς Ἑλλάδος ξεκίνησε πολὺ πρὶν τὴν κατάκτηση τῆς Ἀσίας ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο. Ἦδη στὴν Ἰλιάδα, οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Τρῶες ἦρωες ἀπεικονίζονται προσευχόμενοι στοὺς ἴδιους θεοὺς. Ἀκόμη κι ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τὴν τεχνικὴ τοῦ ποιητικοῦ ἀναχρονισμοῦ σὲ αὐτὴ τὴν εἰκόνα τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, παραμένει τὸ ζήτημα ὅτι κανένας

1. Cretinalia Historica, «μαργαριτάρι 1» (Πρόκειται γιὰ ἀδημοσίευτη συλλογὴ τοῦ γράφοντος μὲ ἀποσπάσματα ἀπὸ ἐργασίες φοιτητῶν). Ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὸν Ἄδη, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ τὴν ἑλληνικὴ μυθολογία ἀποτελοῦσε τὸν τόπο κατοικίας τῶν νεκρῶν (Σ.τ.Ε.).

2. Cretinalia Historica, «μαργαριτάρι 3».

Ἐλληνας τῶν Ὀμηρικῶν χρόνων (8ος αἰ. π.Χ.) δὲν ἐνίωσε ἐκπληξη, ὅταν ἀνακάλυψε ὅτι οἱ ἑλληνικοὶ θεοὶ λατρεύονταν στὴν Τροία, σὲ αὐτὴ τὴν παραλιακὴ πόλη τῆς Ἀνατολίας. Στὶς Βάκχες τοῦ Εὐριπίδη, ὁ Διόνυσος, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς Δελφικοὺς ὡς μία ξένη ἀνατολικὴ θεότητα, λέγει γιὰ τὰ ταξίδια του μέσῳ τῆς Ἀσίας: «Ταξίδεψα πρῶτα στὶς ἡλιόλουστες Περσικὲς πεδιάδες,/τὶς ὄχυρωμένες πόλεις τῆς Βακτρίας, στὴν ἄγρια χώρα τῶν Μήδων,/τὴν πλούσια Ἀραβία καὶ σ' ὅλη τὴν ἔκταση τῆς Ἀσιατικῆς ἀκτῆς/ὅπου ἀναμειγνύονται πλήθη Ἑλλήνων καὶ Ἀνατολιτῶν κατοίκων/στὶς ἀπέραντες μεγαλοπρεπεῖς πόλεις»³. Ἐδῶ πάλι ἔχουμε μία ποιητικὴ προβολὴ τῆς ἱστορικῆς συνύπαρξης Ἑλλήνων καὶ Ἀνατολιτῶν κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς Ἀσιατικῆς ἀκτῆς πάνω στὸ μυθολογικὸ παρελθὸν τῶν ταξιδιωτῶν τοῦ Διονύσου.

Ὡς ἐκ τούτου ἡ κυριαρχία τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐνέτεινε μᾶλλον παρὰ κίνησε μία διαδικασία, ἡ ὁποία ἄρχισε αἰῶνες πρὶν. Κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Ἀλεξάνδρου ὁ ἐξελληνισμὸς ἦταν περισσότερο μία Μακεδονικὴ παρὰ πανελλήνια ἐπιχείρηση. Σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς Μακεδόνες βασιλεῖς, οἱ Ἀθηναῖοι ποὺ βρέθηκαν «νὰ διδάσκουν ὅλο τὸν κόσμον», ὅπως σεμνὰ τὸ ἔθεσε ὁ Ἰσοκράτης μία γενιὰ πρὶν τὸν Ἀλέξανδρο⁴ δὲν ἔδειξαν ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ οἰκοδόμημα τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ἐπρόκειτο νὰ ἀποδειχθεῖ κατάλληλη γιὰ τὶς πόλεις τοῦ Ἑλληνιστικοῦ κόσμου στὸ βαθμὸ ποὺ κάθε τοπικὸς πολιτισμὸς ἦταν σὲ θέση νὰ τὴν προσλάβει. Ἡ διαδικασία ἦταν βαθμιαία καὶ εἶχε ἐπιπτώσεις περισσότερο στὶς πόλεις παρὰ στὶς ἀγροτικὲς περιοχές.

Ἡ Ρωμαϊκὴ κατάκτηση τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὁποία ἐπακολούθησε, ὀδήγησε σὲ μία μοναδικὴ μίξις τοῦ Ἑλληνιστικοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὸ Ρωμαϊκὸ νομικὸ σύστημα, τὴν μηχανικὴ, τὴν πολεοδομία, καθὼς ἐπίσης τὴ στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ ὀργάνωση. Τέτοιοι πολιτιστικοὶ θεσμοί, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὰ δημόσια λουτρά ἢ οἱ ἀγῶνες μονομάχων, ἦταν σαφῶς Ρωμαϊκὲς καινοτομίες. Ἀλλὰ ὁ ἐκλατινισμὸς τοῦ Ἑλληνιστικοῦ κόσμου δὲν ἀφοροῦσε μονάχα τὸ ἐπίπεδο τῶν καλῶν δρόμων, τῶν ὑψηλῶν φόρων, τὰ ἀψιδωτὰ ὑδραγωγεῖα, καὶ τὶς μαρμάρινες δημόσιες τουαλέτες. Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ἐμφανίστηκε ὁ Χριστιανισμὸς στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας, ἡ Λατινικὴ λογοτεχνία εἶχε ἀναπτύξει τὴν δική της χορεία τῶν κλασικῶν, ποὺ περιελάμβανε τοὺς Βιργίλιο, Τερέντιο καὶ Κικέρωνα.

3. Οἱ Βάκχες στίχ. 14-18, ὅπως παρατίθεται σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση στὸ VELLACOTT PHILIP, Euripides: *The Bacchae and Other Plays* (London: Penguin Books, 1973), σ. 192.

4. ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ, *Παναηγυρικός* (π. 380 π.Χ.), 50.

Τὰ Ἑλληνιστικά καὶ Ρωμαϊκὰ συστατικά μίας τυπικῆς Ρωμαϊκῆς πόλης ἐντοπίζονται ἔντονα σὸ γεγονός ὅτι ἓνα σύνθετο λουτρό περιελάμβανε μερικὲς φορὲς μία βιβλιοθήκη, ἀποτελούμενη ἀπὸ δύο χώρους, ἓνα γιὰ τοὺς Ἑλληνας καὶ τὸν ἄλλο γιὰ τοὺς Λατίνους συγγραφεῖς, ὅπως π.χ. στὰ λουτρά τοῦ Καρακάλλα στὴ Ρώμη. Ἐνας σημαντικὸς ἀριθμὸς πολιτῶν τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἦταν δίγλωσσοι καὶ διαπολιτισμικοί. Στὶς «Ἐξομολογήσεις» τοῦ ὁ Αὐγουστίνος ὑπενθυμίζει πὼς ὡς νέος στὴ Βόρειο Ἀφρικὴ ἔνωθε τόση εὐχαρίστηση διαβάζοντας Λατίνους συγγραφεῖς ὅσο φοβόταν καὶ ἀπεχθανόταν τοὺς Ἑλληνας⁵. Ἀνακουφίστηκε ὅταν συνειδητοποίησε ὅτι καὶ τὰ Ἑλληνόπουλα εἶχαν λάβει τὴν ἴδια ἐκπαίδευση ἀπὸ τοὺς Λατίνους δασκάλους τους. Αὐτὸ πὸν μποροῦσε νὰ ὀνομαστῆ «ἐκρωμαϊσμός τοῦ Ἑλληνισμοῦ» συνεχίστηκε στὰ χρόνια τῆς Ρωμαϊκῆς κατάκτησης. Ὁ διττὸς αὐτὸς πολιτισμὸς (biculturalism) πὸν συναντᾷ κανεὶς σήμερα στὴ συγχώνευση τῶν ἀγγλικῶν καὶ γαλλικῶν στοιχείων στὴν ἐπαρχία τοῦ Quebec στὸν Καναδᾶ, ἀποτελεῖ τὴν καλύτερη περιγραφή τῆς κατάστασης τῆς προῴμιμης Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ἀπὸ ὅ,τι ὁ σύγχρονος ὅρος ἐξελληνισμός.

Στὴ μελέτη του γιὰ τοὺς Πατέρες, ὁ Γεώργιος Φλωρόφσκυ προσπαθεῖ νὰ μειώσει τὸν ἐκρωμαϊσμὸ σὲ ἓνα εἶδος ἐξελληνισμοῦ, μία κίνηση πὸν ἀντικατοπτρίζει τόσο τὴν ἀντι-Λατινική του προκατάληψη ὅσο καὶ τὴν ἀπόπειρά του νὰ προσαρμόσει τὸ πατερικὸ πρόγραμμα στὴν ἱστορία τοῦ «Χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ». Μία τέτοια διεύρυνση τῆς ἔννοιας τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀποτελεῖ εὐσεβῆ πόθο, παρὰ καρπὸ μίας προσεκτικῆς ἀνάλυσης τῶν διαθέσιμων στοιχείων. Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Arnaldo Momigliano θὰ μποροῦσα νὰ ὑπογραμμίσω ὅτι ὁ ἐξελληνισμὸς εἶχε τὰ ὄριά του καὶ ὅτι ὁ ἐκρωμαϊσμός δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀγνοηθεῖ ὡς σημαντικὸς παράγοντας πολιτιστικῆς διαμόρφωσης τῆς ὑστερης ἀρχαιότητος⁶.

Ἐπιπλέον, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ὁ Ἑλληνισμὸς –ρωμαϊζὼν ἢ ὄχι– προσέλαβε ποικίλα ἀνατολικά χαρακτηριστικά. Ὑπενθυμίζω τὸ πέρασμα ἀπὸ τὶς Βάκχες, πὸν ἀναφέρθηκε νωρίτερα, ὅπου ὁ Διόνυσος ἀνακαλύπτει «ἀναμεμιγμένα σμήνη Ἑλλήνων καὶ Ἀνατολιτῶν πὸν ζοῦν σὲ ἀπέραντες θαυμάσιες πό-

5. ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Ἐξομολογήσεις*, I. xiv (23): «Μπορῶ καλὰ νὰ πιστέψω ὅτι οἱ Ἑλληνας νέοι αἰσθάνονται τὸ ἴδιο γιὰ τὸ Βιβλίον, ὅταν ἀναγκάζονται νὰ τὸν μάθουν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πὸν ἔμαθα τὸν Ὅμηρον», ὅπως παρατίθεται σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση σὸ H. CHANDWICK (Oxford: Oxford University Press, 1998), σ. 17.

6. Βλ. MOMIGLIANO, A., *Alien Wisdom: The Limits of Hellenization* (New York, NY: Cambridge University Press, 1971).

λεις» τῆς παραλιακῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ὁ Διόνυσος τοῦ Εὐριπίδη, καὶ αὐτὸς μία ἀσιατικὴ θεότητα, προορίζεται νὰ καθιερώσει τὴ λατρεία του στὴν Ἑλλάδα. Ἐπιπλέον, τὰ μυστήρια τοῦ Πέρση Μίθρα ἤρθαν νὰ προστεθοῦν στὴν πιὸ μεγάλη καὶ πιὸ κλειστὴ ἀνδρική λέσχη στὴ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία. Στὴ Ρωμαϊκὴ στρατιωτικὴ πόλη τῆς Ostia Antica, ἡ ὁποία τὸν δεύτερο αἰῶνα μ.Χ. εἶχε πληθυσμὸ περίπου πενήντα χιλιάδων κατοίκων, διασώζονται τὰ ἐρείπια δεκαπέντε τέτοιων ναῶν τοῦ Μίθρα. Αὐτὸς ὁ ἐντυπωσιακὸς ἀριθμὸς εἶναι μία ἔνδειξη τῆς δημοτικότητος τοῦ Μίθρα στὸ στρατό. Τὸ πῶς ἀκριβῶς τὰ Χριστούγεννα ἄρχισαν νὰ γιορτάζονται στὶς 25 Δεκεμβρίου εἶναι ἓνα ζήτημα πρὸς διερεύνηση.

Τὸ γεγονός ὅτι ἡ Dies natalis solis invicti (γενέθλια τοῦ Μίθρα) γιορταζόταν ἐπίσης αὐτὴ τὴν ἡμέρα σὲ ὅλη τὴν Αὐτοκρατορία εἶναι ἀπίθανο νὰ πρόκειται γιὰ μία ἀπλὴ σύμπτωση. Ὅταν τὸ παγανιστικὸ ἡμερολόγιο ἐκχριστιανίστηκε ἡ δημοτικότητα τοῦ Μίθρα ὑπέστη ἀνεπανόρθωτη ζημιὰ.

Τὰ παραδείγματα τοῦ ἐξανατολισμοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι πολλαπλά. Γιὰ παράδειγμα, ἡ λατρεία τοῦ Σαράπιδος ἦταν μία ἐξαγωγή ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Κατὰ τὸν δεύτερο αἰῶνα μεγαλοπρεπῆ Σεράπεια στήθηκαν ὄχι μόνο στὴν Ἀλεξάνδρεια, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες μεγάλες πόλεις τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ ἡ λατρεία τῆς Κυβέλης ἐξαπλώνεται ἀπὸ τὴ Φρυγία σὲ ἄλλα τμήματα τῆς Ἀνατολίας, στὴν Ἑλλάδα καὶ ἀκόμη πιὸ πέρα. Οἱ αὐτοκράτεις (τῆς δυναστείας) τῶν Σεβήρων ἠθέλαν νὰ ἀπεικονίζονται in persona Cybeli στὰ νομίσματα⁷.

7. Στὴν ἀπεικόνιση παρουσιάζεται: Ἀσημένιο δηνάριο τῆς Julia Donna, Αὐγούστα 193-217 μ.Χ., 2,98gm, κομμένο τὸ 198 μ.Χ. στὴ Ρώμη, 19.6mm. Παρουσιάζει στὴν μπροστινὴ ὄψη τὴν JULIA AVGVSTA, σὲ μοῦσσο ντυμένη δεξιά. Στὴν πίσω ὄψη, εἶναι ἡ MATER DEVM, ἡ Κυβέλη, καθισμένη ἀριστερὰ ἀνάμεσα σὲ δύο λιοντάρια, κρατᾷ ἓνα κλαδί καὶ ἀκουμπᾷ τὸ χέρι σὲ ἓνα τύμπανο. RIC IV PI 564. (Ἀπὸ προσωπικὴ συλλογὴ τοῦ συγγραφέα).

Θά πρέπει νά τονιστεῖ ὅτι οἱ γηγενεῖς πολιτισμοὶ τῶν Ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν δὲν παρακολούθησαν παθητικὰ τὴν πρόοδο τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Κάθε πολιτισμὸς συνέδεσε μὲ ἄρμονικὸ τρόπο τὰ τοπικὰ καὶ παγκόσμια στοιχεῖα. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ἡ ἀνθήση τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία ἐξαρθήθηκε πολὺ ἀπὸ τὴ γονιμότητα τῆς γῆς κάθε τόπου. Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Αἰγύπτου ἦταν διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν Ἑλληνισμὸ τῆς Παλαιστίνης, καθὼς καὶ ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς Ἀνατολίας καὶ τῆς Ἰταλίας. Ἡ ὁμαδοποίηση αὐτῶν τῶν διαφοροποιημένων φαινομένων ὑπὸ τὸν γενικὸ ὄρο τοῦ «συγκρητισμοῦ» δὲν μπορεῖ νά ἀποτυπώσει τὴν πραγματικότητα. Ἴσως κάποιος πρέπει νά μιλήσει γιὰ τὶς τοπικὲς ἐκφάνσεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἢ ἀκόμη καὶ γιὰ Ἑλληνισμοὺς σὲ πληθυντικὸ ἀριθμὸ. Γιὰ νά συνοψίσω, ἡ πρόοδος τοῦ Ἑλληνισμοῦ πάνω στοὺς ντόπιους πολιτισμοὺς τῆς Β. Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ἀνατολίας δὲν ὑπῆρξε μία μονοσήμαντη πραγματικότητα. Ἡ διαδικασία ἀκολούθησε δύο κατευθύνσεις: Ὅπως ἡ Ἀνατολὴ πρῶτα ἐξελληνίστηκε καὶ ἔπειτα ἐκρωμαΐστηκε, ἔτσι καὶ ὁ Ἑλληνορωμαϊκὸς κόσμος μὲ τὴ σειρά του, ἐξανατολίστηκε.

Ἄς πάρουμε, γιὰ παράδειγμα, τὴ λατρεία τοῦ Ρωμαίου αὐτοκράτορα. Αὐτὸς ὁ τύπος ἀστικῆς Ρωμαϊκῆς θρησκείας θεωρεῖται ὅτι ἔχει ἀρχίσει ἀπὸ τὴν ἀνάδυση τῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου. Εἶπαμε ὅτι μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Ἰούλιου Καίσαρα, ὁ Ὀκταβιανὸς Αὐγουστος ἄρχισε νά ἀφιερώνει ναοὺς στὸ πνεῦμα τοῦ Καίσαρα. Εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ ἀποθέωση τοῦ ἴδιου του ἡγεμόνα δὲν ἦταν ἐφεύρεση τοῦ Ὀκταβιανοῦ. Αἰῶνες πρὶν, θεϊκὲς τιμὲς εἶχαν ἀπονεμηθεῖ στοὺς Αἰγύπτιους Φαραῶ καὶ στοὺς Ἀνατολίτες βασιλεῖς. Ἄς θυμηθοῦμε ὅτι ὅταν ὁ Μ. Ἀλέξανδρος ἄρχισε νά δέχεται θεϊκὲς τιμὲς στὴν Ἀνατολή, οἱ Ἕλληνες δὲν ἀντιμετώπισαν θετικὰ στὴν ἀρχὴ αὐτὴ τὴν κατάσταση. Εἶδαν αὐτὴ τὴ χειρονομία σὰν μία ἀκόμη ἐπιβεβαίωση τῆς προσβολῆς τους ἔναντι τῶν Μακεδόνων. Ὅμοίως, ὅταν ὁ Αὐγουστος ἔδωσε στὸν Καίσαρα θεϊκὴ ὑπόσταση, δὲν ἦταν ὅλες οἱ οἰκογένειες συγκλητικῶν τῆς Ρώμης σύμφωνες μὲ τὴν ἰδέα, ἡ ὁποία φαινόταν πολὺ Ἀνατολικὴ γιὰ τὰ δημοκρατικὰ τους ἦθη.

Ὅπως ἡ λατρεία τοῦ Αὐτοκράτορα διαδιδόταν στὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, οἱ πόλεις τῆς Ἀνατολίας, ὅπως ἡ Ἐφεσος, ἡ Μίλητος καὶ ἡ Πέργαμος, βρέθηκαν νά ἔχουν ἐμπλακεῖ σὲ ἕναν ἀνταγωνισμὸ γιὰ τὸν τίτλο τοῦ Νεωκόρου ὁ ὁποῖος ἔφερε τὸ προνόμιο τῆς ἀνέγερσης καὶ ἀφιέρωσης ἑνὸς ναοῦ στὸν Αὐτοκράτορα⁸. Ἡ περιοπτη θέση ποὺ εἶχε καταλάβει στὴν ἀκρόπολη τῆς Περγάμου

8. Βλ. FRIESEN STEPHEN J., *Twice Neokoros: Asia, and The Cult of the Flavian Imperial Family* (Leiden: E.J. Brill 1993), BURELL BARBARA, *Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden: E.J. Brill 2004).

ὁ ναὸς ποὺ ἦταν ἀφιερωμένος στὴν τριάδα τοῦ Διός, Τραϊανοῦ καὶ Ἀδριανοῦ, φανερῶνει μὲ εὐγλωττο τρόπο τὸ θρησκευτικὸ ζῆλο τοῦ τοπικοῦ πληθυσμοῦ. Αὐτὴ ἡ στάση θὰ μπορούσε νὰ συγκριθεῖ μὲ ἐκείνη τῶν μεταναστῶν δεύτερης γενιάς στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς, οἱ ὁποῖοι φέρουν τὴν Ἀμερικανικὴ σημαία κατὰ τὴ διάρκεια θρησκευτικῶν λιτανειῶν καὶ διαφυλάττουν τὴ σημαία στὴν ἐκκλησία, κοντὰ στοῦ ἱεροῦ. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο θέλουν νὰ ἀποδείξουν ὅτι εἶναι «ὑπερήφανοι» ἢ «νομοταγεῖς Ἀμερικανοί» ἐκπλήσσοντας ἐκείνους ποὺ δὲν θεωροῦν ὅτι ὁ πατριωτισμὸς θὰ πρέπει νὰ ἐπενδύεται μὲ ἔντονη θρησκευτικὴ σημασία. Παρομοίως, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς Ἀνατολίτες, οἱ Ρωμαῖοι τῆς Ἰταλίας εἶδαν τὸ ζῆλο τῶν πόλεων τῆς Ἀνατολίας ὡς ἀπόκλιση ἀπὸ τὰ δημοκρατικὰ ιδεώδη, τὰ ὁποῖα συνέχιζαν νὰ στοιχειώνουν τὶς ἀρχουσες ἔλιτ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου, πολὺ καιρὸ ἀφότου εἶχε καταργηθεῖ ἡ Δημοκρατία. Ἡ ἱστορικὴ εἰρωνεία ἐδῶ εἶναι ὅτι ἡ λατρεία τοῦ Ρωμαίου Αὐτοκράτορα εἶχε πολὺ λίγα εὐδιάκριτα ρωμαϊκὰ στοιχεῖα. Στὴν πράξη, ἡ λατρεία τοῦ Αὐτοκράτορα δὲν ἦταν κἂν ἰδιαίτερος «ἐλληνιστικὴ», ἀλλὰ μᾶλλον ἦταν σὲ πληρέστερη ἀρμονία μὲ τὶς ἀρχαῖες Ἀνατολικὲς εὐαισθησίες.

Αὐτὸ μὲ ὀδηγεῖ στὴν πρώτη μου γενικὴ παρατήρηση: ὁ Ἑλληνισμὸς ἦταν μόνον μία σημαντικὴ συνιστῶσα, ἀλλὰ σὲ καμιά περίπτωση τὸ μοναδικὸ δομικὸ ὕλικὸ τοῦ ὕστερου ἀρχαίου πολιτισμοῦ. Ἀνάλογα πρὸς τὴν τοπικὴ συνάφεια ὁ πολιτισμὸς τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος ἦταν πάντα ἐλληνικὸς μαζὶ μὲ κάτι ἄλλο ἀκόμα. Δηλαδή, Ἑλληνισμὸς μαζὶ μὲ τὴν λατινικὴ λογοτεχνία καὶ φιλοσοφία· Ἑλληνισμὸς μαζὶ μὲ τὶς ἀνατολικὲς μυστηριακὲς λατρεῖες καὶ θρησκείες· Ἑλληνισμὸς μαζὶ μὲ τὶς διάφορες μορφές «βαρβαρότητας», δηλαδή πολιτιστικὲς μορφές ποὺ οἱ Ἕλληνες θεώρησαν ὡς μὴ ἐλληνικές. Στὴν ἐποχὴ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ὁ Ἑλληνισμὸς ἦταν ἡ κυρίαρχη ἀλλὰ μετὰ βίας ὁμοιογενὴς ἢ ἀποκλειστικὴ πολιτιστικὴ ἐκδοχή. Μία διεύρυνση τοῦ ὅρου «Ἑλληνισμὸς», ἔτσι ὥστε νὰ περιλαμβάνει ὅλα τὰ μὴ Ἑλληνιστικὰ πολιτιστικὰ φαινόμενα καὶ νὰ προκαλεῖ σύγχυση. Προφανῶς, οἱ Λατῖνοι, Σύριοι καὶ Ἀρμένιοι Πατέρες δὲν μπορούν νὰ ἐνταχθοῦν στὸ πολιτιστικὸ πλαίσιο τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ μόνο. Ἡ ἐξίσωση τοῦ ὕστερου ἀρχαίου πολιτισμοῦ μὲ τὸν Ἑλληνισμὸ θὰ εἶναι τόσο ἐσφαλμένη ὅσο καὶ ἡ ταύτιση τοῦ σύγχρονου δυτικοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὸν Ἀμερικανικὸ. Πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι ἡ ἀναμφισβήτητὴ πολιτιστικὴ κυριαρχία τοῦ Ἑλληνισμοῦ δὲν συνιστᾷ μονοπώλιο.

Ἡ δεύτερη γενικὴ παρατήρησή μου ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸ πῶς κάποιος καθορίζει τὸν «Ἑλληνισμὸ» καὶ τοὺς συναφεῖς ὅρους. Ἐδῶ πρέπει νὰ διακρίνουμε μεταξὺ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὡς ὅρου ποὺ περιγράφει τὸ ἐπίπεδο ἐνὸς πολιτισμοῦ,

του Ἑλληνισμοῦ ὡς μίας ἐτικέτας ἀναγνώρισης μίας ομάδας ἀνθρώπων καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὡς ἑνὸς ἀκαδημαϊκοῦ δημιουργήματος. Στὴν πρώτη περίπτωση ὁ Ἑλληνισμὸς καλύπτει τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, τὴ λογοτεχνία, τὴ ρητορική, τὴν ποίηση, τὶς φιλοσοφικὲς καὶ θρησκευτικὲς πρακτικὲς, τὰ κοινωνικὰ ἔθιμα, τὶς συμπεριφορὲς, τοὺς ἐνδυματολογικοὺς κώδικες, τὴν οἰκογενειακὴ δομὴ, τὰ ταφικὰ ἔθιμα, τὰ ἔθιμα φιλοξενίας, τὴν πολιτικὴ ἰδεολογία, τὶς ἠθικὲς πεποιθήσεις καὶ μία ποικιλία εὐρέως κοινῶν παραδοχῶν. Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο, ἡ ἀλληλεπίδραση τῶν Πατέρων μὲ τὸν Ἑλληνισμὸ μοιάζει λίγο μὲ τὴν ἀλληλεπίδρασή μας μὲ τὴν ἀμερικανικὴ πολυπολιτισμικότητα. Ἀπὸ ποῦ μπορεῖ κάποιος νὰ ξεκινήσει μία τέτοια ἀνάλυση; Ποιὲς ἐπιμέρους κουλτοῦρες μπορεῖ νὰ ἀναγνωρίσει κάποιος ὡς πιὸ σημαντικὲς; Ποιὰ διάσταση θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀφετηρία ἐκκίνησης τῆς ἔρευνάς μας: ἡ πολιτικὴ, ἡ κοινωνικὴ, ἡ οἰκονομικὴ, ἡ θρησκευτικὴ ἢ ἴσως ἡ καλλιτεχνικὴ; Ὑποψιάζομαι ὅτι τὸ σημεῖο ἐκκίνησης θὰ μπορούσε νὰ ἐπηρεάσει τὸ γενικὸ χαρακτῆρα καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας. Γιὰ παράδειγμα, ἱστορικοὶ πού ἐστιάζουν στὴν πνευματικὴ καλλιέργεια μπορεῖ νὰ καταλήξουν σὲ διαφορετικὰ συμπεράσματα ἀπὸ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ἐπικεντρώνονται στὴ λαϊκὴ εὐσέβεια καὶ στοὺς τύπους τῆς τέχνης. Κατὰ περιόδους μπορεῖ μάλιστα νὰ βρίσκονται σὲ πλήρη διάσταση.

Ἐὰν ὁ «Ἑλληνισμὸς» ὡς «πολιτισμικὸς δείκτης» εἶναι ἀρκετὰ δύσκολο νὰ γίνῃ ἀντιληπτός, ἡ κατάστασις δὲν εἶναι καλύτερη μὲ τὸν «Ἑλληνισμὸ» ὡς ἔκφρασις τῆς ταυτότητος μίας ομάδας. Στὰ χρόνια τοῦ Ἀλέξανδρου, ὁ ὄρος «Ἕλληνας» ἀναφέρεται στὸν «Γραικὸ» καὶ ἀντιπαρατίθεται στὴν ἔννοια «βάρβαρος», δηλαδή, σὲ κάποιον πού μιλάει μίαν γλῶσσα τὴν ὁποία οἱ Ἕλληνες δὲν μποροῦν νὰ καταλάβουν. Αὐτὴ ἡ διχοτόμησις παραμερίστηκε κάπως ἀπὸ τὴν προσθήκη τοῦ προσδιορισμοῦ «Ρωμαῖος» μετὰ ἀπὸ τὴν Ρωμαϊκὴ κατάκτηση. Τὸ «Ρωμαῖος», σὲ ἀντίθεσις μὲ τὸ «βάρβαρος» ἤρθε νὰ ὑποδηλώσει τὰ δικαιώματα καὶ τὴν ἐξουσία τοῦ πολίτη, ὅπου ὁ «Ἕλληνας» σὲ ἀντίθεσις μὲ τὸ «βάρ-

βαρος» συνδεόταν περισσότερο μὲ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴν διαπαιδαγώγησι. Στὴν Καινὴ Διαθήκη, ἡ διάκρισις Ἰουδαίου/Ἐθνικοῦ ὑπερέχει τῆς πολιτιστικῆς διχοτόμησις βαρβάρου/Ἕλληνα (Ρωμαίου). Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι στὴν Πατερικὴ Γραμματεία, στὸ πλαίσιο τῆς διαμάχης μεταξὺ Χριστιανῶν καὶ

μὴ Χριστιανῶν, τὸ «Ἑλληνικό» ἦρθε νὰ συνδεθεῖ στενὰ μὲ τὸ «εἰδωλολατρικό»⁹, ἂν καὶ ὁ ὅρος συνεχίστηκε νὰ χρησιμοποιεῖται κατὰ τρόπο οὐδέτερο, γιὰ νὰ δηλώσει τὰ ἑλληνικὰ πράγματα. Οἱ πολῖτες τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ἂν μπορούσαμε νὰ κάνουμε δημοσκόπηση, θὰ αὐτοπροσδιορίζονταν ὡς Ρωμαῖοι. Ἡ ἐπιγραφή σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ σωζόμενα μωσαϊκὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας στὴν Κωνσταντινούπολη ἀνακηρύσσει τὸν ἐνδέκατο αἰῶνα τὸν Αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Θ' τὸν Μονομάχο ὡς «ἓναν πιστὸ αὐτοκράτορα, κυβερνήτη τῶν Ρωμαίων» («Αὐτοκράτωρ Πιστὸς Βασιλεὺς Ρωμαίων»). Σήμερα, οἱ Τοῦρκοι καὶ ἄλλοι μὴ Χριστιανικοὶ λαοὶ στὴν Ἀνατολία καὶ στὴν Ἀφρική ἀναφέρονται στοὺς Ἑλληνες Ὀρθόδοξους Χριστιανούς πού ζοῦν ἀνάμεσά τους ὡς «Ρούμ», δηλαδή ὡς τοὺς πολῖτες τῆς (πρώην) Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Ὡστόσο, στίς θεολογικὲς διαμάχες μὲ τὴν Λατινικὴ Δύση, οἱ Βυζαντινοὶ θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν αὐτοπροσδιοριστεῖ τόσο θεολογικὰ ὅσο καὶ πολιτιστικὰ ὡς «Ἑλληνες». Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι γεωγραφικὰ οἱ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος προσδιορίζονταν ὡς «Ἀνατολίτες» ἔναντι τῶν Ἰταλῶν καὶ ὡς «Δυτικοί» ἔναντι τῶν λαῶν πού κατοικοῦν στὴν Ἀσία. Ἀνάλογα μὲ τὸ πού ταξίδεψε κανεὶς στὴν Ἀνατολικὴ Αὐτοκρατορία, θὰ ἔβρισκε ἐπίσης τὴν ἐμμονὴ σὲ τέτοιους αὐτοπροσδιορισμούς, ὅπως, μεταξὺ ἄλλων, Κόπτης, Σύριος, Ἀρμένιος καὶ Ἑλληνας.

Ἡ τρίτη καὶ τελικὴ γενικὴ παρατήρησή μου εἶναι ὅτι δὲν μιλῶ γιὰ τὸ γενικὸ μου θέμα «Ἑλληνισμὸς καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας», ὡς ἓνας ἀνεξάρτητος παρατηρητής. Ἄν μία τέτοια θέση εἶναι ἐπιθυμητὴ ἢ ἀκόμη ἐπιτεύξιμη εἶναι ἓνα ἀμφιλεγόμενο θέμα, μὲ τὸ ὅποιο δὲν θὰ ἀσχοληθῶ ἐδῶ. Δὲν γράφω σὰν ἓνας ἀδέσμευτος ἱστορικός, ἀλλὰ ὡς ἓνας Ὀρθόδοξος θεολόγος πρὸς ὀρθόδοξους θεολόγους, οἱ ὅποιοι προσπαθοῦν νὰ διευκρινίσουν τὸ ρόλο τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν Ὀρθόδοξη ζωὴ καὶ σκέψη σήμερα. Ἡ μουσικὴ ὑπόκρουση στὴν ἱστορικὴ μου ἔρευνα εἶναι ἡ σημερινὴ γεωπολιτικὴ διαμάχη τῶν διαφορετικῶν Ὀρθοδόξων δικαιοδοσιῶν. Κατὰ τὴν κρίση μου, οἱ προσπάθειες γιὰ τὴν ἀποκατάσταση μίας μικρογραφίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν Ἀμερικὴ εἶναι θεολογικὰ προβληματικὲς καὶ δὲν ἔχουν κοινωνιολογικὰ μέλλον. Ὁ «Ἑλληνοκεντρικός» προσανατολισμὸς –μία ἀτζέντα πού πρόσφατα υἱοθετήθηκε ἀπὸ ὀρισμένα

9. Βλ. ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Ἀνέκδοτα*, xi. 31, ὅπου συναντᾶται ὁ χαρακτηρισμὸς γιὰ τὸν Ἰουστινιανό: «Αὐτὸς [ὁ Αὐτοκράτορας] κατεδίωξε ἔπειτα τοὺς «Ἑλληνες», καθὼς αὐτοὶ ἀποκαλοῦνται, μὲ σωματικὰ βασανιστήρια καὶ λεηλασία τῶν περιουσιῶν τους», ὅπως παρατίθεται σὲ μτφρ. στὸ DEWING H.B., *Procopius: The Anecdota or Secret History* (Cambridge, MA: Harvard University Press 1998), σ. 139.

ἀρχαία πατριαρχεία– είναι μία οὐτοπική θεώρηση πού πνίγει τὸ ἱεραποστολικὸ ἔργο καὶ κρατᾶ ἐμᾶς τοὺς Ὁρθοδόξους φυλακισμένους στὸ παρελθόν. Παρὰ τὶς ἀντι-ἐθνικιστικὲς ἀποκηρύξεις, τὸ κεφάλαιο τῆς Ἑλληνοκεντρικότητας παρέρχει γόνιμο ἔδαφος γιὰ τὸν ἐθνικισμό πού μετατοπίζει τὴν κεντρικότητα τοῦ Χριστοῦ καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀγγίζει τὰ ὅρια τῆς εἰδωλολατρίας¹⁰.

Ὅταν πρόκειται γιὰ τὸ παρελθόν μας ὡς Ὁρθόδοξοι θεολόγοι, εἴμαστε σὲ ἓνα σταθερὸ διάλογο μὲ τὴν πατερικὴ παράδοση. Κατὰ καιρούς, μπαίνουμε στὸν πειρασμὸ νὰ ἐξιδανικεύουμε τὸ πατερικὸ παρελθόν, ἐπειδὴ ἀναζητᾶμε καθοδήγηση ἀπὸ τοὺς Πατέρες. Αὐτὸ εἶναι κατανοητό, δεδομένου ὅτι σὲ ἓνα ἀνακατασκευασμένο πατερικὸ παρελθόν ἀναζητᾶμε μία πηγὴ ἀνανέωσης γιὰ τὴ σύγχρονη θεολογία. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις, μπαίνουμε στὸν πειρασμὸ νὰ «προβάλλουμε» στοὺς Πατέρες τὶς ἀγαπημένες θεολογικὲς ἀπόψεις μας καὶ ἔπειτα ἐπικαλούμαστε τὴν πατερικὴ αὐθεντία γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῶν θέσεων μας. Νομίζω ὅτι ὁ καθένας σὲ αὐτὸ τὸ ἐνημερωμένο ἀκροατήριό δὲν θὰ δυσκολευόταν νὰ ἐντοπίσει ὀρισμένα σύγχρονα παραδείγματα παρόμοιας ἰδιοτελοῦς «εἰσηγήσεως». Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο θὰ προτιμοῦσα νὰ ζητήσω μία πιὸ πειθαρχημένη καὶ σαφῆ διαφοροποίηση μεταξύ τῆς ἱστορικῆς καὶ τῆς συστηματικῆς θεολογίας.

Μία τέτοια στάση αὐτοκριτικῆς ἀπαιτεῖται γιὰ τρεῖς πρόσθετους λόγους. Πρῶτον, τὰ ἐπιχειρήματα πού προέρχονται ἀπὸ τὸ consensus patrum, ἀκόμη καὶ στὶς περιπτώσεις ὅπου ὑπάρχει, τυπικὰ ἀγνοοῦν τὶς ἀντίθετες ἀπόψεις, καθὼς διαφορετικὲς θεολογικὲς θέσεις τους ἀναγνωρίζονται ὡς ὀρθόδοξες. Δεύτερον, οἱ πατερικὲς θεωρήσεις παρουσιάζονται τυπικὰ κατὰ τρόπο ἄγιο-

10. Διακρίνω ἐπίσης ἀνάλογες τάσεις στὶς πρόσφατες δηλώσεις τοῦ Πατριαρχείου Μόσχας. Μᾶς λέγουν ὅτι ἡ Ρωσικὴ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία οἰκοδομεῖ τὸ «Ρωσικὸ κόσμο» (russkii mir) πάνω στὸν «πνευματικὸ χῶρο» (na dukhovnom prostranstve) τῶν πρώην Σοβιετικῶν Δημοκρατιῶν, συμπεριλαμβανομένων τῆς Ρωσίας, τῆς Οὐκρανίας καὶ τῆς Λευκορωσίας. Ὡς κάποιος πού ἔχει γεννηθεῖ στὸ Κίεβο (κεντρικὴ Οὐκρανία), εἶμαι βαπτισμένος στὴ Ρωσικὴ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ ἐξοικειωμένος μὲ τὸ Ρωσικὸ πολιτισμὸ, ἐνδιαφέρομαι πῶς γεωπολιτικὰ ζητήματα, ζητήματα ἀρμοδιοτήτων καὶ προνομίων διαφορετικῶν Ὁρθοδόξων δικαιοδοσιῶν, τείνουν νὰ ἐξουσιάζουν καὶ νὰ δηλητηριάζουν τὸ ἐκκλησιαστικὸ φρόνημά μας. Τὸ κύριο καθήκον τῆς ROC-MP στὴν Οὐκρανία καὶ ὅπουδήποτε ἄλλου, πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἱεραποστολικὸ ἔργο καὶ ἡ κατήχηση, ἡ προσέλκυση περισσότερων ψυχῶν στὸν Θεό, καθοδηγώντας τους στὴν Ὁρθόδοξη πίστη καὶ ὄχι ἡ δημιουργία τοῦ «Ρωσικοῦ κόσμου», ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ὅποιες ὀποιοδήποτε ὑψηλὲς πολιτιστικὲς φιλοδοξίες καὶ γεωπολιτικὰ κίνητρα, πού ἡ πραγματικότητα αὐτὴ προορίζεται νὰ μεταδώσει.

γραφικό και άπολογητικό. Τρίτον, οί Ὁρθόδοξοι θεολόγοι ἀναφέρονται συνήθως σέ πατερικὲς ἀυθεντίες χωρὶς νά ἐξηγοῦν κατάλληλα ποιό εἶναι τὸ status τῶν πατερικῶν ἀντιλήψεων στὸ πλαίσιο τῆς νεωτερικότητας. Γιὰ παράδειγμα, συζητώντας γιὰ τὴν πατερικὴ θεολογικὴ ἀνθρωπολογία, οἱ «νεοπατερικοί» θεολόγοι σπάνια ρωτοῦν πῶς οἱ πατερικὲς ἀξιώσεις συμφωνοῦν, γιὰ παράδειγμα, μὲ τὴν ἐξελικτικὴ θεωρία ἢ μὲ τὶς ὑλιστικὲς παραδοχὲς μεγάλου μέρους τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας. Στὴν ἐποχὴ τους οἱ Πατέρες μποροῦσαν σὲ μεγάλο βαθμὸ νά παραδεχτοῦν τὴν ὑπαρξὴ τῆς ψυχῆς καὶ νά προχωρήσουν στὴ συζήτηση γιὰ τὶς δυνάμεις τῆς ἢ τὶς ιδιότητές τῆς. Ὅμως, δεδομένου ὅτι ἡ ὑπαρξὴ τῆς ψυχῆς εἶναι σήμερα παγκοσμίως ὑπὸ ἀμφισβήτηση, οἱ σύγχρονοι Ὁρθόδοξοι θεολόγοι δὲν ἔχουν πλέον τὴν πολυτέλεια νά ὑποθέτουν ἀπλῶς ὅτι κάποια ἐκδοχὴ τοῦ προ-νεωτερικοῦ δυαλισμοῦ εἶναι ἔγκυρη. Πρέπει νά εἶναι προφανὲς ὅτι μία ἔκκληση σὲ πατερικὲς ἀυθεντίες δὲν πρόκειται νά εἶναι ἀρκετὴ σὲ αὐτὴν καὶ σὲ πλῆθος ἄλλων περιπτώσεων. Ὑπάρχει μία τάση μεταξὺ τῶν Ὁρθόδοξων νά ἀγνοοῦν ἀπλῶς τὸ πρόβλημα τοῦ ἐρμηνευτικοῦ, μεταφυσικοῦ καὶ ἐπιστημολογικοῦ χάσματος μεταξὺ τῆς πρὸ καὶ τῆς μετα-νεωτερικότητας.

Ὁ καθένας πού προσεγγίζει ἓνα τόσο ἐκτεταμένο θέμα, ὅσο οἱ ἀλληλεπιδράσεις μεταξὺ τῶν Πατέρων καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, βρῖσκεται στὴν εὐάλωτη θέση ὅτι εἶναι ἀνάγκη νά προσφέρει μία μεγάλη ἀνάλυση. Σὰς διαβεβαιῶ ὅτι ἡ ἐποχὴ πού οἱ ἱστορικοὶ μποροῦσαν νά κάνουν κάτι τέτοιο μὲ σιγουριὰ ἔχει παρέλθει. Εἴμαστε πολὺ καχύποπτοι γιὰ τὶς μετα-ἀφηγήσεις καὶ μάλιστα γιὰ σημαντικοὺς λόγους. Ὅταν πρόκειται γιὰ τὶς βασικὲς περιγραφὲς τοῦ ἐξελληνισμοῦ, οἱ «δύο ἐλέφαντες στὸ δωμάτιο» εἶναι οἱ θεωρίες τοῦ Adolf von Harnack καὶ τοῦ Γεωργίου Φλωρόφσκυ. Ἀπὸ τὴν στιγμή πού θὰ μπεῖτε στὸ δωμάτιο, δὲν μπορεῖτε νά ὑποκριθεῖτε ὅτι τὰ θηρία δὲν εἶναι ἐκεῖ. Θὰ πρέπει νά ἀσχοληθεῖτε μαζί τους. Ὅτιδήποτε ἄλλο θὰ ἦταν πνευματικὰ ἀνέντιμο.

Ὁ Harnack δαιμονοποίησε τὸν ἐξελληνισμό. Γιὰ τὸν Harnack ὁ ἐξελληνισμὸς ἀντιπροσώπευε ὅτιδήποτε ἦταν λάθος μὲ τὴ θεολογία γενικά. Ὁ Ἰησοῦς διακήρυξε τὸ ἀπλὸ μῆνυμα τῆς Πατρότητος τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀδελφοσύνης τῶν ἀνθρώπων. Ἡ συνάντηση μὲ τὸν Ἑλληνισμό ὀδήγησε σὲ ἀλλοίωση αὐτοῦ τοῦ ἀπλοῦ μηνύματος. Ὁ ἐξελληνισμὸς, ὁ ὁποῖος γιὰ τὸν Harnack εἶχε ἤδη ὑπονομεύσει τὸ μῆνυμα στὴν περίοδο τῆς Καινῆς Διαθήκης, μόλυνε τὸ Εὐαγγέλιο μὲ τὴν ἑλληνικὴ μεταφυσικὴ. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν τὰ ἰδιαίτερα ὀλέθρια δόγματα τῆς ἐνσάρκωσης καὶ τῆς Τριάδος, καθὼς καὶ οἱ ἀκατέργαστες ὑλιστικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴ σωτηρία (ἐννοώντας τὴ θέωση) καὶ οἱ μαγικὲς μορφὲς τῆς λατρείας (εἶχε κατὰ νοῦ τὸν μυστηριακὸ ρεαλισμὸ). Ἡ θεμελιώδης ἀνάλυση τοῦ Har-

nack ήταν μία έκδοχή τῶν θεωριῶν γιὰ τὴν παρακμὴ τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖες ἦταν δημοφιλεῖς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Μεταρρύθμισης. Ὁ Λούθηρος συσχέτισε τὴν παρακμὴ τῆς Ἐκκλησίας κατὰ κύριο λόγο μὲ τις καταχρήσεις τῆς παπικῆς ἐξουσίας ποὺ εἶχαν παρεισφρήσει στὴν Ἐκκλησία κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα. Ὁ Λούθηρος ἦταν ἐπίσης βαθειὰ καχύποπτος μὲ τὴ φιλοσοφία γενικὰ καὶ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία εἰδικά, σὲ σχέση μὲ τὴν ἑρμηνεία τῶν Γραφῶν. Ὁ Καλβίνος ἐνδιαφερόταν περισσότερο νὰ ἀποκαθάρει τὴν Ἐκκλησία ἀπὸ τὴν εἰδωλολατρία, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν προσκύνηση τῶν εἰκόνων. Οἱ πιετιστὲς θεολόγοι εἶδαν τὴν παρακμὴ τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἓνα ἠθικὸ πρόβλημα, τὸ ὁποῖο ὀξύνθηκε περισσότερο ὅταν τὸ Ρωμαϊκὸ κράτος υἱοθέτησε τὸ Χριστιανισμὸ ὡς ἐπίσημη θρησκεία.

Γιὰ τὸν Harnack, ἀντίθετα, τὸ θεμελιῶδες πρόβλημα δὲν ἦταν ἠθικὸ οὔτε πολιτικὸ. Τὸ βασικὸ πρόβλημα ἦταν πνευματικὸ: ἡ Ἐκκλησία δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει υἱοθετήσει τις κατηγορίες τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας γιὰ νὰ ἐκφράσει τὸ διαχρονικὸ μήνυμα τοῦ Εὐαγγελίου. Γι' αὐτὸν ὁ ἐξελληνισμὸς συμβόλιζε μία πνευματικὴ συνθηκολόγηση τῆς Ἐκκλησίας μπροστὰ στὸν εἰδωλολατρικὸ πολιτισμὸ. Μία κίνηση πρὸς τὰ ἔμπροσ ἦταν νὰ ἐλευθερώσει τὸ Εὐαγγέλιο ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, μὲ ἄλλες λέξεις, νὰ τὸ ἀπο-ἑλληνοποιήσει¹¹.

Ὁ «Χριστιανικὸς ἑλληνισμὸς» τοῦ Φλωρόφσκυ βρίσκεται στὸν ἀντίποδα τῆς θέσης τοῦ Harnack. Στὴν πραγματικότητα, ὁ Φλωρόφσκυ διαμόρφωσε τὴν κατανόησή του γιὰ τὸν Χριστιανικὸ ἑλληνισμὸ σὲ ἄμεση καὶ συνειδητὴ ἀντίθεση πρὸς τὸν Harnack¹². Ἐὰν ὁ Harnack δαιμονοποιεῖ τὸν ἐξελληνισμὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁ Φλωρόφσκυ ἐξιδανικεύει τὸν ἐκχριστιανισμὸ τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὁ θεολογικὸς σκοπὸς τοῦ Harnack ἦταν νὰ ἀπο-ἑλληνοποιήσει τὴ σύγχρονη χριστιανικὴ θεολογία. Ὁ σκοπὸς τοῦ Φλωρόφσκυ ἦταν, ἀντίθετα, νὰ ἐπαν-ἑλληνοποιήσει τὴ Ρωσικὴ ὀρθόδοξη θεολογία. Ὅπως ὁ Harnack, ὁ Φλωρόφσκυ δὲν ἦταν καθόλου φιλικὸς πρὸς τις εἰδωλολατρικὲς μορφὲς τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὡστόσο, σύμφωνα μὲ τὸν Φλωρόφσκυ, οἱ Πατέρες πέτυχαν στὴν «ἀνα-

11. Γιὰ μία κριτικὴ συζήτηση αὐτοῦ τοῦ θέματος, βλ. τὴν μονογραφία μας GAVRILYUK P., *The Suffering of the Impassible God: The Dialectics of Patristic Thought* (Oxford: Oxford University Press 2004).

12. Ἀναπτύσσω αὐτὸ τὸ σημεῖο στὸ «The Case of “Westernization” against “Hellenization”: The Methodological Limitations of Georges Florovsky’s Neopatristic Synthesis», εἰσήγηση ποὺ ἔγινε στὸ συνέδριο τοῦ Fordham στὶς Η.Π.Α. μὲ θέμα «Orthodox Constructions of the West», 29 Ἰουνίου, 2010 (ὑπὸ ἔκδοση στὰ πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου ἀπὸ τὸ Fordham University Press).

τομία» τοῦ εἰδωλολατρικοῦ Ἑλληνισμοῦ μὲ τὸ ξίφος τοῦ Εὐαγγελίου, χωρίζοντας τὰ στοιχεῖα πού συμφωνοῦν μὲ τὴν θεία ἀποκάλυψη, ἡ ὁποία προσλαμβάνεται ἀπὸ τὸ νοῦ τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού ἦταν ἀντιθετικά πρὸς αὐτήν. Γιὰ τὸν Φλωρόφσκυ, ὁ Χριστιανικὸς Ἑλληνισμὸς ἦταν μία ἰδανικὴ καὶ μόνιμη ἐπικαιροποίηση τοῦ Χριστιανισμοῦ στὸν πνευματικὸ πολιτισμὸ. Ὁ Χριστιανικὸς Ἑλληνισμὸς ἦταν *philosophia perennis*. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἀποδέχεται τὴν προοπτικὴ αὐτή, οἱ νέες φιλοσοφικὲς κατηγορίες γίνονται περιττές. Ἡ ἔνταξη τῆς Ὁρθόδοξης Θεολογίας σὲ κατηγορίες ἄλλες ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ «ἱεροῦ Ἑλληνισμοῦ» σήμαινε παραποίησή της. Ὅλα τὰ εἶδη οἰκειοποίησης φιλοσοφικῶν μορφῶν ἀπὸ τὸ Χριστιανισμὸ πού εἶχαν προκύψει στὴ μεσαιωνικὴ Δύση καὶ στοὺς μεταγενέστερους χρόνους δὲν ἦταν, σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Φλωρόφσκυ, παρὰ ἄστοχες ἐκτροπές, «ψευδομορφώσεις» τοῦ «ἱεροῦ Ἑλληνισμοῦ». Γιὰ τὸν Φλωρόφσκυ, ὁ Χριστιανικὸς Ἑλληνισμὸς ἦταν ὁ κανόνας καὶ ἡ «μόνιμη κατηγορία» ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας ἔπρεπε νὰ κριθεῖ κάθε θεολογία.

Γιὰ νὰ συνοψίσω, οἱ ἐρμηνεῖες τοῦ Harnack καὶ τοῦ Φλωρόφσκυ γιὰ τὸ ρόλο τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀντιπροσωπεύουν δύο ὀριακὲς περιπτώσεις. Ὁ Harnack ἐρμήνευσε τὸν ἐξελληνισμὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς μία τεράστια συνθηκολόγηση μπροστὰ στὸν εἰδωλολατρικὸ πολιτισμὸ. Ὁ Φλωρόφσκυ εἶδε τὸν ἐκχριστιανισμὸ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὡς μία χαρακτηριστικὴ περίπτωση μετασχηματισμοῦ τοῦ εἰδωλολατρικοῦ πολιτισμοῦ μέσῳ τοῦ Εὐαγγελίου. Ὁ Harnack παρουσιάζει τὴ μία ἄκρη τοῦ φάσματος. Ὁ Φλωρόφσκυ παρουσιάζει τὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ φάσματος. Ἀμφότεροι μᾶς δίνουν πολὺτιμα σημεῖα ἀναφορᾶς, ἀλλὰ περιορισμένα ἐργαλεῖα ἀνάλυσης γιὰ τὴν προσέγγιση τοῦ θέματός μας.

Καὶ τὰ δύο ἔργα εἶχαν θεολογικὰ κίνητρα. Ὡς ἓνας φιλελεύθερος Προτεστάντης ὁ Harnack ἀντέταξε τὴν Λουθηρανικὴ ὁμολογιακὴ ὀρθοδοξία τοῦ καιροῦ του. Ὁ καλύτερος τρόπος γιὰ νὰ πολεμήσει κανεὶς τὸ δόγμα, ἐπιχειρηματολογοῦσε ὁ Harnack, ἦταν νὰ φανερώσει τίς ρίζες του στὴν εἰδωλολατρικὴ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Ὁ Φλωρόφσκυ ἦταν ὁ σταθερὸς ἀντίπαλος τῆς Ρωσικῆς σοφολογίας, μία τάση πού συνεχίστηκε καὶ στὸν Ἅγ. Σέργιο ἀπὸ τὸν Μπουλγάκοφ καὶ ἄλλους. Ὁ Φλωρόφσκυ ἀντιτάχθηκε στὴ σοφολογία, μὲ τὴν φανέρωση μεταξὺ ἄλλων τῶν δυτικῶν ἐπιρροῶν της, μία στρατηγικὴ ἡ ὁποία ἀποδείχθηκε ἀρκετὰ ἀποτελεσματικὴ ρητορικὰ (ἂν καὶ ἀρκετὰ προβληματικὴ φιλοσοφικά). Μποροῦμε νὰ δοῦμε ὅτι, ἐνῶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τὰ ἔργα τοῦ Harnack καὶ τοῦ Φλωρόφσκυ ἦταν σὲ διαφωνία τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο, μεθοδολογικὰ ἦταν δύο δίδυμα ἀδέλφια. Ὁ Harnack σκέφτηκε ὅτι ἀνιχνεύοντας μία εἰδωλολατρικὴ φιλοσοφικὴ ἐπιρροή ἦταν ἀρκετὸ νὰ ἀποδείξει μία θεολογικὴ

θέση ως εσφαλμένη. Για τὸν Φλωρόφσκυ ὁμοίως, τὸ νὰ ἀνιχνεύσει μία δυτική φιλοσοφική ἐπίδραση σὲ ἓνα συγκεκριμένο Ρῶσο ὀρθόδοξο συγγραφέα ἦταν ὑψίστης σημασίας γιὰ νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι εἶχε λάθος. Ἀμφότεροι, Harnack καὶ Φλωρόφσκυ, ἔχουν διαιωνίσει τὶς δικές τους ἐκδοχὲς γιὰ τὴν γενετική πλάνη. Ἡ ἐστίαση τῆς κριτικῆς εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ἢ μὴ ἀποδεκτὴ προέλευση τῶν ἰδεῶν καὶ ὄχι τὸ περιεχόμενό τους. Ὁ Harnack θὰ ἀπαγόρευε στοὺς Χριστιανοὺς θεολόγους νὰ πίνουν ἀπὸ τὰ δηλητηριασμένα πηγάδια τῆς ἑλληνοιστικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Φλωρόφσκυ εἰσηγήθηκε μία παρόμοια ἀπαγόρευση σὲ σχέση μὲ τὴ σύγχρονη φιλοσοφία, ἰδιαίτερα μὲ τὸν γερμανικὸ ἰδεαλισμὸ, τὸν ὁποῖο ἦταν ἀποφασισμένος νὰ ἐξαλείψει ἀπὸ τὴ Ρωσικὴ Ὁρθόδοξη θεολογία.

Οἱ θέσεις τοῦ Harnack καὶ τοῦ Φλωρόφσκυ εἶναι ἀλληλοαναιρούμενες, εἰδικὰ ὅταν ἀπευθύνονται στὶς ἴδιες ἱστορικές ἀποδείξεις. Ἀμφότεροι, Harnack καὶ Φλωρόφσκυ περιορίζουν τὸν ὄριζοντά τους, ἐστιάζοντας κυρίως στὴν πνευματικὴ διάσταση τοῦ ἑλληνοιστικοῦ πολιτισμοῦ, συγκεκριμένα, στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Γι' αὐτούς, ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων (Dogmengeschichte) εἶναι κατεξοχὴν μία ἱστορία ἰδεῶν. Ἀλλὰ οἱ περισσότεροι σύγχρονοι ἱστορικοὶ ἀναγνωρίζουν σὲ μεγάλο βαθμὸ ὅτι οἱ ιδέες δὲν καρποφοροῦν στὸ κενό. Κάθε ἀνθρώπινος συλλογισμὸς προσδιορίζεται σὲ κάποιο βαθμὸ ἀπὸ κοινωνικούς, πολιτιστικούς, οἰκονομικούς καὶ πολιτικούς παράγοντες. Ἡ ἀνάλυση τῆς θεολογικῆς λογικῆς πρέπει ἐπίσης νὰ λαμβάνει ὑπόψη τὶς πραγματικότητες τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς καὶ πρακτικῆς. Ὁ Φλωρόφσκυ τείνει νὰ ὑπερ-πνευματικοποιήσει τὴν πατερικὴ παράδοση. Ἐστιάζει στὸ πατερικὸ δόγμα σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε σχεδὸν ἀγνοεῖ τὴν εὐσέβεια καὶ τὴν πρακτικὴ (μία κριτικὴ ποὺ διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Berdyaev τὸ 1937). Τὸ γεγονός ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν μεταναστῶν συμπατριωτῶν του παρέμεινε ἀδιάφορη γιὰ τὴν ἀκαδημαϊκὴ θεολογία τὸν ἐνοχλοῦσε ὑπερβολικά. Ἐπέκρινε δημόσια τὴν δογματικὴ ἀπάθεια μεταξὺ τῶν Ὁρθόδοξων, καὶ ὅπως ἦταν συνήθειά του, πέτυχε νὰ ἀποξενώσει πολλοὺς ἀνθρώπους¹³.

Νομίζω ὅτι εἶναι ἀρκετὰ παραπλανητικὸ νὰ περιορίσω τὴ συζήτηση γιὰ τὴ συνάντηση τῶν Πατέρων μὲ τὸν Ἑλληνισμὸ ἀποκλειστικά στὴν ἀλληλεπίδραση τῆς πατερικῆς θεολογίας μὲ τὴν ἑλληνοιστικὴ φιλοσοφία. Εἶναι ἀναμφισβήτητο

13. Βλ. τὴ σύντομη ἀναφορὰ τοῦ Φλωρόφσκυ στὸ «A Criticism of the Lack of Concern for Doctrine among Russian Orthodox Believers», *The Collected Works* (Belmont, MA: Buchervertriebsanstalt 1989), vol. 13, σσ. 168-171.

πώς ὅ,τι συνέβη στὰ πιὸ ὑψηλὰ ἐπίπεδα τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ εἶχε ἓνα ἀνάλογο ἀποτέλεσμα στὸν πολιτισμὸ γενικότερα. Ἀκόμα, «ὑπάρχουν περισσό-τερα πράγματα στὸν οὐρανὸ καὶ τὴ γῆ ἀπὸ ὅ,τι ὄνειρεύτηκα στὴ φιλοσοφία σου», θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε στὸ Φλωρόφσκυ (μὲ μία μικρὴ βοήθεια ἀπὸ τὸν Shakespeare). Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἐξαπλώθηκε ἀπλᾶ ἀπὸ φιλοσοφικὰ κεφάλια λίγων Χριστιανῶν δασκάλων καὶ ἐπισκόπων πρὸς τοὺς πολλούς. Ἔτσι, ἐὰν διευρύνουμε τὴν ὀπτική μας γωνία, ἔχουμε ἓνα καλειδοσκόπιο συ-ναντήσεων, ὅλες ἀρκετὰ διαφορετικὲς στὸ χαρακτῆρα.

Μία εἰκόνα ἐξασφαλίζεται, ὅταν ἐξετάζουμε τὰ γραπτὰ τῶν πρώιμων Χρι-στιανῶν Ἀπολογητῶν πού ἀπευθύνουν τὶς δημόσιες ἐπιστολές τους στοὺς Αὐτοκράτορες. Ἐδῶ ὁ στόχος εἶναι νὰ ἐπιτεθοῦν στὸν πολυθεϊσμό, νὰ καταδι-κάσουν τὴν εἰδωλολατρία, νὰ διαλύσουν ὅποιοσδήποτε φῆμες γιὰ τοὺς Χρι-στιανούς, νὰ προσφέρουν μία αἰτιολογημένη περιγραφή τῆς Χριστιανικῆς δι-δασκαλίας καὶ νὰ οἰκοδομήσουν γέφυρες μὲ τὸν πνευματικὸ πολιτισμὸ. Οἱ ἀπαντήσεις τῶν Ἀπολογητῶν στὶς ἑλληνιστικὲς φιλοσοφίες ἀναμίχθηκαν. Ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τῆς Ἐπιστολῆς πρὸς Διόγνητον πίστευε ὅτι πρὸ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ ἡ ἀνθρωπότητα δὲν εἶχε καθόλου γνώση γιὰ τὸν Θεὸ καὶ ὅτι οἱ φιλόσοφοι ἔλεγαν ἀπλῶς «ἀβάσιμες ἀνοησίες» (8.2). Ὁ Τερτυλλιανός, ὅταν τὸν κατέλαβε ἡ πολεμικὴ του διάθεση, διακήρυξε ὅτι ἡ φιλοσοφία μπορεῖ νὰ εἶναι «ἡ μητέρα τῶν αἰρέσεων». Ὁ Ἰππόλυτος ἐπίσης συμμερίστηκε τὴν ὑπόθεση ὅτι τὰ περισσότερα θεολογικὰ προβλήματα τῶν αἰρετικῶν προέρ-χονται ἀπὸ μία ὑπερβολικὴ δόση φιλοσοφίας. Ἀναφέρεται συχνὰ ἐκτὸς πλαι-σίου ὅτι ὁ Τερτυλλιανὸς ἔχει παρουσιαστῆ ὡς ὁ πρόδρομος τῆς Κιρκεγκαρ-ντιανῆς πίστεως ἀγγίζοντας τὰ ὅρια τοῦ ἀνορθολογισμοῦ. Ἀλλὰ σὲ προσεκτικότερη ἐξέταση γιὰ τὸν Τερτυλλιανό, ἂν ὄχι ἡ φιλοσοφία τῆς κλασικῆς Ἀθήνας, ὡστόσο σίγουρα ὁ ρωμαϊκὸς Στωϊκισμὸς σχετιζόταν πολὺ περισσότερο μὲ τὴν Ἱερουσαλήμ τῆς Χριστιανικῆς θεολογίας. Θεωρῶ ὅτι θὰ ἦταν ἀσφαλὲς νὰ εἰπωθεῖ ὅτι οἱ καρθαγένεια πειθαρχία συγκρούστηκε βαθειὰ πάνω στὸ θέμα τῆς συμφιλώσης τῆς πίστεως μὲ τὴ λογική. Δυστυχῶς, δὲν μπορῶ νὰ μακρηγο-ρήσω ἐδῶ γι αὐτὸ τὸ σύνθετο θέμα.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς –ἓνας ἄνθρωπος πού λογάρι-αζε τὸν Ἑλληνισμό του– ἀντιμετώπιζε τὴν φιλοσοφία ὡς ἓνα θεϊκὸ δῶρο στοὺς Ἕλληνες, ὡς *preparatio Evangelica* δοσμένη ἀπὸ τὸν Θεὸ στοὺς Ἐθνικούς, ἀκριβῶς ὅπως ἡ Παλαιὰ Διαθήκη δόθηκε στοὺς Ἑβραίους. Ὑπῆρξε ἓνα μικρὸ βῆμα ἀπὸ τὸ πρόγραμμα τοῦ Κλήμεντος μέχρι τὴν ἀνάγνωση τῶν Πλατωνικῶν διαλόγων κατὰ τὴν διάρκεια λατρευτικῶν τελετῶν πλάι-πλάι στοὺς προφῆτες τῆς

Παλαιᾶς Διαθήκης – μία κίνηση στην οποία λογικά ἀντιστάθηκε ἡ Ἐκκλησία. Ἐνῶ οἱ καθημερινοὶ Χριστιανοὶ συνήθως ἀποδέχονται τὴν Παύλεια ὑποψία γιὰ τὴν «σοφία τοῦ κόσμου», ἡ ἄποψη τοῦ Κλήμεντος ὅτι ἡ φιλοσοφία ἦταν ἡ θεραπαινίδα τῆς θεολογίας, μὲ ἄλλα λόγια, ὅτι ἡ φιλοσοφία μποροῦσε νὰ εἶναι ἓνα πολύτιμο ἐργαλεῖο ἀνάλυσης καὶ ἀπολογίας, εἶχε «ἀνεπίσημα» ἐπικρατήσει στὴν Ἐκκλησία. Λέω «ἀνεπίσημα», ἐπειδὴ καμιά συγκεκριμένη ἐκδοχὴ τῆς ἑλληνικῆς μεταφυσικῆς ἢ ἐπιστημολογίας δὲν ἔχει ποτὲ ἐγκριθεῖ ὡς ἔγκυρη ἀπὸ τοὺς Πατέρες. Ὁμολογουμένως, ὑπῆρξε μία προτίμηση γιὰ τὸν ὕστερο Πλατωνισμό, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ὁ Πλάτων υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὴ Χριστιανικὴ θεολογία παίρνοντας διάφορα ὀνόματα, ἐνῶ κατὰ περιόδους ἀκόμη ἀναθεματίστηκε, ὅπως, γιὰ παράδειγμα τὸν 6ο αἰῶνα στὶς συνοδικῆς καταδίκες τοῦ Ὁριγενισμοῦ.

Ἡ ὑποψία ὅτι ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴν εἰδωλολατρικὴ σοφία ἐμοιάζει σὰν ἓνα παιχνίδι μὲ τὴ φωτιά, διαδόθηκε στοὺς μοναστικούς κύκλους. Ἔτσι βρίσκουμε μερικοὺς μοναχοὺς ποὺ ἀπορρίπτουν τὴ φιλοσοφία μὲ πολὺ σθένος καὶ ἄλλους ποὺ τὴν ἐρευνοῦν σὲ βάθος. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Ἀντώνιος, ὅπως παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν Μ. Ἀθανάσιο, ὑποβιβάζει τοὺς εἰδωλολάτρεις φιλοσόφους ποὺ τὸν ἐπισκέπτονται στὸ ἡσυχαστήριό του μὲ τὴν ἐπίδειξη τῶν ἐξορκισμῶν του καὶ τῶν θεραπευτικῶν του θαυμάτων¹⁴. Ἐκτίθεται ἡ θεϊκὴ δύναμη τοῦ θριαμβεύοντος Σταυροῦ πάνω στὴν κοσμικὴ σοφία τῶν Ἑλλήνων, μία ἀναπαράσταση τοῦ Α΄ Κορ. 1,18-25. Ἀλλὰ ὁ Ἀντώνιος τῶν σωζόμενων «Ἐπιστολῶν» (ἐὰν εἶναι αὐθεντικές), σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἀπαίδευτους θαυματοποιοὺς τοῦ Ἀθανασίου, δὲν δείχνει καμιά ἀποστροφή πρὸς τὴ φιλοσοφία. Δὲν ἀποτελεῖ ἔκπληξη τὸ γεγονός πὼς δὲν ἦταν ὁ Ἀντώνιος τῶν ἐπιστολῶν ποὺ ἔκλινε πρὸς τὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ ὁ Ἀθανάσιος «ὁ ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ», ὁ ὁποῖος εἶχε ἀπήχηση στὴ συλλογικὴ μνήμη τῆς Ἐκκλησίας.

Γιὰ νὰ στραφῶ σὲ ἓνα ἄλλο γνωστὸ παράδειγμα, ἐνῶ ὁ Εὐάγριος ὁ Ποντικός κατηγορήθηκε μεταθανάτια γιὰ Ὁριγενισμό ἀπὸ ὀρισμένους σκοταδιστὲς κυνηγούς-αἰρέσεων, τὰ κείμενά του συνέχισαν νὰ ἀντιγράφονται (μὲ τὸ ὄνομά του διπλωματικὰ παραλειπόμενο) ἀπὸ περισσότερο διορατικὰ μυαλὰ ἀκόμα καὶ μέσα στὴ Φιλοκαλία τοῦ Νικοδήμου. Τὸ ὅτι ἡ στάση τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι στὴ φιλοσοφία θὰ πρέπει νὰ εἶναι διαφορῶμενη εἶναι ἀπόλυτα κατανοητὴ. Δυστυχῶς, αὐτὴ ἡ ἀμφισημία ἔχει δώσει συχνὰ εὐκαιρία στὴ σκοταδιστικὴ πλευρὰ νὰ θριαμβολογεῖ. Ἡ βαθεῖα ὑποψία ὅτι μερικοὶ Ὁρθόδοξοι ἡγέ-

14. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Βίος Ἀντωνίου* 73-80.

τες παρέχουν άσυλο, από την άλλη πλευρά, στην κοσμική γνώση, μās έχει έμπο-
δίσει από τὸ νὰ κάνουμε περισσότερα γιὰ νὰ ἀλλάξουμε τὸ σύγχρονο πολιτι-
σμὸ πραγματικὰ μὲ τὴν ἀνέγερση περισσότερων Ὁρθόδοξων πανεπιστημίων!
Εὐτυχῶς, ὑπάρχουν μερικὰ ἐνθαρρυντικὰ σημάδια μίας θετικῆς ἀλλαγῆς, συ-
μπεριλαμβανομένης τῆς πρόσφατης ἀναγγελίας ἀνοίγματος τοῦ Ὁρθόδοξου
Κολλεγίου τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνης στὸ Σάν Ντιέγκο τῆς Καλιφόρνια.

Μία διαφορετικὴ, τρίτη, εἰκόνα ἐπικρατεῖ ὅταν ἐστιάζουμε στὶς πρώιμες
Χριστιανικὲς ἀπαντήσεις σὲ καταστάσεις σύγκρουσης, ὅπως οἱ διωγμοὶ καὶ οἱ
πιέσεις ἀπὸ τὴν κρατικὴ ἐξουσία. Τέτοιες ἀπαντήσεις λειτουργοῦν ὡς δείκτες
γιὰ τὸ βαθμὸ στὸν ὁποῖο ὅσοι ἀσπάζονται τὸ Χριστιανισμὸ ἦταν διατεθειμένοι
νὰ τροποποιήσουν τὶς βασικὲς τους πεποιθήσεις, τοὺς τρόπους συμπεριφορᾶς
καὶ τὶς πολιτιστικὲς τους συνήθειες. Κατὰ τὴν διάρκεια τῶν διωγμῶν, θὰ μπο-
ροῦσε κανεὶς νὰ εἶναι σίγουρος ὅτι οἱ περισσότεροὶ ἄνθρωποι ἔμειναν ἐνωμέ-
νοι μὲ τὴν Ἐκκλησία ἐκ πεποιθήσεως καὶ παρέμειναν σὲ αὐτὴν ἀνεξάρτητα
ἀπὸ τὸν κίνδυνο γιὰ τοὺς ἴδιους καὶ τὶς οἰκογενεῖς τους. Ἡ ἐσχατολογικὴ κο-
σμοθεωρία τῶν μαρτύρων καὶ ὁμολογητῶν ἦταν μαῦρο ἢ ἄσπρο: δὲν συνεπα-
γόταν ὁποιοδήποτε συμβιβασμὸ μὲ τὸ εἰδωλολατρικὸ κράτος.

Ὡστόσο, δὲν ἔγιναν ὅλοι οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ μάρτυρες καὶ ὁμολογητές.
Ἐπῆρξαν ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν διάρκεια τῶν διωγμῶν συμπεριφέρθηκαν
μὲ προσοχή, κρύφτηκαν ἢ ἀκόμη ἀλλάξοπίστησαν. Σύμφωνα μὲ τὸν Κυπριανὸ
Καρθαγένης, τὸ πρόβλημα τῶν πεπτωκότων προκάλεσε μεγάλη κρίση στὴν Ἐκ-
κλησία τῶν ἡμερῶν του. Ἀνάμεσα στοὺς πεπτωκότες, οἱ ἄνθρωποι διέφεραν
πολὺ ὡς πρὸς τοὺς συμβιβασμοὺς ποὺ ἦταν ἔτοιμοι νὰ κάνουν μὲ τὴν χριστια-
νικὴ τους συνείδηση. Ὅταν βρέθηκαν ἀντιμέτωποι μὲ τὴν ἐξαγγελθεῖσα κρα-
τικὴ ἐντολὴ νὰ θυσιάσουν στοὺς θεοὺς, μερικοὶ δωροδόκησαν τοὺς Ρωμαίους
ἀξιωματοῦχους γιὰ νὰ λάβουν τὶς ἐπιστολές (βεβαιώσεις) ποὺ δήλωναν ὅτι
εἶχαν ἐκτελέσει τὶς ὑποχρεωτικὲς ἱεροτελεσιεῖς· ἄλλοι ἔβαλαν τοὺς δούλους
τους νὰ θυσιάσουν γι' αὐτούς· ἄλλοι ἀκόμη πρόσφεραν θυσιεὶς μετὰ ἀπὸ ἐξα-
ναγκασμὸ ἢ ὅταν ἀπειλήθηκαν μὲ βασανιστήρια καὶ θάνατο· τέλος, ὑπῆρξαν
καὶ ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι θυσίασαν πρόθυμα. Ἡ στάση τῶν πεπτωκότων ἀπεικονί-
ζει διαφορετικὰ ἐπίπεδα προσκόλλησης στὸν Χριστιανισμὸ κατὰ τὴ διάρκεια
τῆς περιόδου αὐτῆς. Ἡ σοβαρότερη παρατήρησή μου εἶναι ὅτι οἱ πραγματικοὶ
τρόποι ἄσκησης τοῦ Χριστιανισμοῦ πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπόψη τόσο σοβαρὰ
ὅσο καὶ οἱ διακυμάνσεις (παραλλαγές) τῆς πίστεως. Ἡ εἰκόνα ἢ ὁποία προκύ-
πτει εἶναι ἓνα καλειδοσκοπιο ἀπαντήσεων στὸ Εὐαγγέλιο, οἱ ὁποῖες ὅλες σὲ
κάποιο βαθμὸ εἶχαν προβλεφθεῖ στὴν «Παραβολὴ τοῦ Σπορέως».

Μία ακόμη πιό διαφορετική εικόνα εξασφαλίζεται, εάν εστιάσουμε στη συνάντηση της Ἐκκλησίας με τὸν ἑλληνιστικὸ πολιτισμὸ, ὅταν ἐνεπλάκη μετὰ τὴ μύηση καὶ τὴν κατήχηση. Κρίνοντας ἀπὸ τέτοια κείμενα, ὅπως ἡ Ἐπιτομὴ Παράδοσης, οἱ εἰδωλολάτρεις νεοφώτιστοι στὸν Χριστιανισμὸ ἀπαιτήθηκε σὲ πολλὲς περιπτώσεις νὰ ὑποβληθοῦν σὲ μίαν αὐστηρὴ καὶ μακρὰ κατήχηση, ἢ ὁποῖα κατὰ κανόνα διαρκοῦσε ἀρκετὰ χρόνια. Γιὰ τοὺς ὑποψήφιους ἡ διαδικασία περιελάμβανε μίαν ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου ζωῆς καὶ τῶν ἠθῶν. Πρὶν ὑποβάλλουν οἱ ὑποψήφιοι τὰ ὀνόματά τους γιὰ τὸ βάπτισμα, οἱ ἀνάδοχοί τους ἔπρεπε νὰ καταθέσουν ὑπὲρ τους. Ἐὰν δὲν πέρασαν μίαν συνέντευξη μετὰ τὶς τοπικὲς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές, τὸ βάπτισμά τους ἀναβαλλόταν. Γιὰ μερικοὺς ἀκόμη ὑποψήφιους ἀπαιτοῦνταν νὰ ἀλλάξουν τὸ ἐπάγγελμά τους, ἐὰν ἡ ἐργασία τους ἀπαιτοῦσε τὴ συμμετοχὴ τους σὲ πρακτικὲς, ὅπως ἡ εἰδωλολατρεία, ἢ ἀφαίρεση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ ἡ σεξουαλικὴ ἀνηθικότητα, πού εἶναι ἀσυμβίβαστες μετὰ τὴν Χριστιανικὴ διδασκαλία. Οἱ κατηγούμενοι ἀναμενόταν νὰ συμμετέχουν σὲ φιλανθρωπικὲς, μετανοητικὲς καὶ ἀσκητικὲς πρακτικὲς τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ προετοιμασία τους ἐντεινόταν ἰδιαίτερα κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ἑβδομάδων πρὶν τὸ βάπτισμα. Ἐπανελημμένα ἔκαναν ἐξορκισμούς, γιὰ νὰ διαβεβαιώσουν ὅτι δὲν εἶχαν ἀφήσει κάποια δαιμονικὴ ἐπιρροή ἀπὸ τὸ εἰδωλολατρικὸ παρελθὸν νὰ διεισδύσει στὶς ψυχὲς καὶ τὰ σώματά τους. Ἄκουγαν τὴν ἀνάλυση τῶν Γραφῶν στὴν ἐκκλησία. Τὸ βαπτισματικὸ σύμβολο μεταδιδόταν καὶ ἐξηγοῦνταν σὲ αὐτούς. Πλένονταν καὶ νήστευαν πρὶν τὸ βάπτισμα. Ἀποτάσσονταν τὸν Σατανᾶ, ὁμολογοῦσαν τὴ πίστη τους, βαπτίζονταν καὶ χρίονταν. Μετὰ ἀπὸ τὸ βάπτισμα, τοὺς ἐξηγοῦσαν τὴ σημασία τῶν μυστηριακῶν τελετῶν σὲ εἰδικὴ μυσταγωγικὴ κατήχηση, ἢ ὁποῖα μποροῦσε νὰ διαρκέσει πάνω ἀπὸ μίαν ἑβδομάδα. Ἡ σημασία αὐτῆς τῆς διαδικασίας ἦταν νὰ σηματοδοτήσῃ μίαν προοδευτικὴ καὶ διαρκὴ ἀλλαγὴ στὴ ζωὴ τῶν νέων πιστῶν¹⁵.

Κατὰ πόσον ἡ Ἐκκλησία εἶχε τὴν ἰκανότητα νὰ καταστήσῃ ὑποχρεωτικοὺς τοὺς κανόνες πού περιγράφηκαν στὴν Ἐπιτομὴ Παράδοσης καὶ σὲ παρόμοια ἐκκλησιαστικὰ ἐγχειρίδια, εἶναι δύσκολο νὰ ἐξακριβωθεῖ. Μερικοὶ κανόνες γιὰ τὴν ἀποδοχὴ ὑποψηφίων πρὸς τὸ βάπτισμα ἦταν ἐντυπωσιακὰ αὐστηροί. Ἡ Ἐπιτομὴ Παράδοσης, γιὰ παράδειγμα, συμβουλεύει τοὺς δασκάλους μικρῶν παιδιῶν νὰ ἀλλάξουν τὸ ἐπάγγελμά τους. Σύμφωνα μετὰ τὸ κείμενο αὐτό,

15. Γιὰ μίαν προσεκτικὴ μελέτη τῆς μύησης καὶ τῆς κατήχησης στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία βλ. τὸ βιβλίο μου *Histoire du catechumenat dans l'Église ancienne* (Paris: Cerf 2008).

Ένας βαπτισμένος Χριστιανός μπορεί να παραμείνει δάσκαλος μόνον εάν δεν διαθέτει άλλα μέσα για να στηρίξει την οικογένειά του. Η λογική πίσω από αυτήν την απαγόρευση ήταν προφανώς ότι οι δάσκαλοι της ελληνικής γλώσσας και φιλολογίας θα έπρεπε να μεταδώσουν στους σπουδαστές τους τις ιστορίες των θεών – κάτι που ο συντάκτης της *Αποστολικής Παράδοσης* έκρινε ως ασυμβίβαστο με την Χριστιανική κλήση. Έναν αιώνα αργότερα, ο Αυτοκράτορας Ίουλιανός εξέδωσε νόμο απαγορεύοντας στα παιδιά των Χριστιανών να φοιτούν σε δημόσια σχολεία, με το σκεπτικό ότι θα ήταν αντίθετο με τη στάση που λαμβανόταν από την *Αποστολική Παράδοση*. Έντούτοις, ύφίσταται μία μικρή ένδειξη ότι αυτή η νέα αυτοκρατορική πολιτική δεν υλοποιήθηκε ποτέ με επιτυχία. Οι ήγέτες της Εκκλησίας διαμαρτυρήθηκαν έντονα. Ο Γρηγόριος ο Ναυζιανζηνός ήταν μεταξύ εκείνων των μορφωμένων, οι οποίοι βρήκαν τον νόμο του Ίουλιανού προσβλητικό. Ο Γρηγόριος υποστήριξε στη δημόσια απάντησή του προς τον Αυτοκράτορα ότι οι Χριστιανοί μπορούσαν σίγουρα να διακρίνουν μεταξύ της ειδωλολατρικής μυθολογίας και της όρθης θεολογίας. Την ίδια περίπου εποχή, ο Βασίλειος Καισαρείας συμβούλευε τη χριστιανική νεολαία να μελετά την ελληνική γραμματεία, εφόσον καθοδηγούνταν από τη χριστιανική διδασκαλία σε θέματα ηθικής¹⁶.

Απαντώντας στον Ίουλιανό, ο Απολλινάριος Λαοδικείας και ο πατέρας του σε σύντομο χρονικό διάστημα δημιούργησαν ένα κανόνα της χριστιανικής γραμματείας που μιμούνταν τις λογοτεχνικές φόρμες των Ελλήνων κλασικών. Ο Σωζομενός μάς πληροφορεί ότι ο Απολλινάριος συνέθεσε ένα έπος από το ύλικό των ιστορικών βιβλίων της Παλαιάς Διαθήκης. «Ο ίδιος επίσης έγραψε κωμωδίες μιμούμενος τον Μένανδρο, τραγωδίες που μοιάζουν με εκείνες του Εϋριπίδη και ωδές στο πρότυπο του Πινδάρου. Έν συντομία, παίρνοντας θέματα ενός ολόκληρου κύκλου γνώσης από τις Γραφές, παρήγαγε μέσα σε ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, ένα σύνολο έργων, τα οποία στον τρόπο, στην έκφραση, στον χαρακτήρα και στη δομή αποδεικνύονται παρόμοια με αυτά της ελληνικής λογοτεχνίας»¹⁷. Ένας άλλος ιστορικός της Εκκλησίας, ο Σωκράτης, προσθέτει ότι ο Απολλινάριος συνέθεσε πλατωνικούς διαλόγους με το ύλικό του Ευαγγελίου¹⁸. Δυστυχώς, τα περισσότερα από τα έργα του Απολλινάριου έχουν χαθεί, εξαιτίας της καταδίκης λόγω αίρεσης του συγγραφέα τους.

16. Βλ. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, «Προς τους νέους, όπως αν εξ ελληνικών ωφελούντο λόγων».

17. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 5.18.

18. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 3.16.

Ὁ Ἀπολλινάριος σαφῶς δὲν ἦταν ὁ μόνος. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Γρηγόριος Νύσσης στὸ ἔργο τοῦ *Περὶ τῆς ψυχῆς καὶ τῆς Ἀνάστασης* ἀπηχεῖ τὸν Πλατωνικὸ *Φαῖδρο*, τὸ Ἀριστοτελικὸ *Περὶ Ψυχῆς*, καθὼς καὶ τὰ ἔργα τοῦ Ἐπίκουρου καὶ τοῦ Λουκρήτιου¹⁹. Ἄς εἴμαστε βέβαιοι ὅτι ὁ Γρηγόριος δὲν ἦταν τυφλὸς μιμητής: πλοηγήθηκε ἀνάμεσα στὶς προσφερόμενες φιλοσοφικὲς ἀνθρωπολογίες μὲ σιγουριά. Ἀντλώντας ἀπὸ τὴν τρέχουσα φιλοσοφικὴ ὀρολογία, ἡ Μακρίνα διαμορφώνει μία εὐδιάκριτη χριστιανικὴ ἀνθρωπολογία καὶ ἐσχατολογία, ἡ ὁποία καθοδηγοῦνταν ἀπὸ τὶς Γραφές καὶ τὴν παράδοση. Τὴν προσέγγιση τοῦ Γρηγορίου συμμερίστηκαν καὶ ἄλλοι θεολόγοι τῆς περιόδου αὐτῆς.

Ἐὰν ἀντίθετα ἐπικεντρώσουμε στοὺς τρόπους τῆς λαϊκῆς εὐσέβειας καὶ στὸ φαινόμενο τῆς μαζικῆς μεταστροφῆς στὴν μετα-Κωνσταντινεια περίοδο, ὁ ἀπολογισμὸς μας γιὰ τὸν βαθμὸ στὸν ὁποῖο ὁ πολιτισμὸς γενικὰ εἶχε ἐκχριστιανιστεῖ, θὰ ἀπαιτοῦσε μία πρόσθετη διόρθωση. Ἡ βαθμιαία πολυ-ἐπίπεδη κατήχηση, ἡ ὁποία ἀπαιτοῦσε ἐπιμέρους ποιμαντικὴ φροντίδα, δὲν θὰ ἦταν καθολικὰ βιώσιμη στὴν περίοδο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας οἱ ἄνθρωποι ἄρχισαν νὰ προσηλυτίζονται μαζικά. Οἱ μαζικοὶ προσηλυτισμοί, πὺν ἔγιναν εὐρεῖα πραγματικότητα στὴν αὐτοκρατορία στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ τέταρτου αἰῶνα, προκάλεσαν νέες κοινωνικὲς καὶ ποιμαντικὲς προκλήσεις. Ὁ Ramsay MacMullen, ἓνας κλασικιστὴς στὸν ὁποῖο ὀφείλουμε ἓναν ἀριθμὸ ἀπὸ διεισδυτικὲς μελέτες γιὰ τοὺς μαζικοὺς προσηλυτισμοὺς στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα, τονίζει ὅτι οἱ εἰδωλολατρικὲς πεποιθήσεις καὶ οἱ τρόποι εὐσέβειας ἔχουν ἐπιμείνει γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, καλυμμένοι καθὼς ἦταν μὲ ἓνα λεπτὸ ἐπίχρισμα κατ' ὄνομα χριστιανικοί²⁰. Ἐναντι τοῦ Arthur Darby Nock, ὁ MacMullen προειδοποιεῖ ὅτι θὰ πρέπει νὰ προσέξουμε νὰ μὴ γενικεύουμε ἀπὸ τὰ παραδείγματα προσηλυτισμῶν, πὺν βρῖσκουμε στὶς σελίδες τοῦ ἔργου τοῦ Ἰουστίνου Διάλογοι μὲ τὸν Τρύφωνα καὶ στὶς Ἐξομολογήσεις τοῦ Αὐγουστίνου, σὲ σχέση μὲ σχέδια τοῦ προσηλυτισμοῦ στὸ γενικὸ πληθυσμὸ. Ὁ MacMullen ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ οὐσιαστικὸς προσηλυτισμὸς ἐρμηνεύθηκε ὡς μία σταδιακὴ διαδικασία ζωῆς, ἡ ὁποία ἐπηρέασε σχετικὰ λίγους διανοούμενους στὴν κοινωνία τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος.

19. Βλ. COAKLEY S., «Gregory of Nyssa» στὸ P. Gavrilyuk and Sarah Coakley, eds., *The Spiritual Senses: Perceiving God in Western Christianity* (Cambridge: Cambridge University Press, ὑπὸ ἔκδοση).

20. Βλ. MACMULLEN R., *Christianizing the Roman Empire A.D. 100-400* (New Haven and London: Yale University Press 1984).

Ἐπιπλέον, τὸ φαινόμενο τῆς διπλῆς πίστεως, τῆς συμμετοχῆς ταυτόχρονα σὲ χριστιανικὲς καὶ εἰδωλολατρικὲς πράξεις, δὲν ἦταν ἀσυνήθιστο. Ὁ αὐτοκράτορας Ἀλέξανδρος Σεβήρος σύμφωνα μὲ πληροφορίες εἶχε ἓνα οἰκογενειακὸ παρεκκλήσι, στὸ ὁποῖο διατηροῦσε τὰ ἀγάλματα τοῦ Ἀπολλώνιου τοῦ Τυανέως, τοῦ Ὁρφέα, τοῦ Μωϋσῆ καὶ τοῦ Ἰησοῦ. Ἐὰν οἱ εἰδωλολάτρες μποροῦσαν νὰ συλλέγουν ἀγάλματα χριστιανῶν ἁγίων καὶ νὰ ὄνειρεύονται χριστιανικὰ ὄνειρα δὲν πρέπει κάποιος νὰ ἐκπλήσεται ἐὰν ἀνακάλυπτε χριστιανούς, οἱ ὁποῖοι συνέχιζαν νὰ ἐξασκοῦν τὸν παγανισμό. Ὁ ἤδη μνημονευθεὶς αὐτοκράτωρ Ἰουλιανὸς στὸ ἔργο του *Ἐπιστολὲς γιὰ τὴ Θρησκεία*, περιγράφει πὼς ὁ ἐπίσκοπος Πηγάσιος τοῦ Ἰλίου ἀπέδιδε φόρο τιμῆς τόσο στὰ ἱερὰ τῶν Χριστιανῶν μαρτύρων, ἐνῶ δὲν ἔβρισκε τίποτε ἀπαγορευτικὸ στὴν τοπικὴ λατρεία τοῦ Ἐκτορα καὶ τοῦ Ἀχιλλέα. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἰουλιανό, ὁ ἐπίσκοπος ὑποχρεωνόταν ἀκόμη νὰ συνοδεύει τὸν αὐτοκράτορα στὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ Ἰλίου χωρὶς «ἀποδοκιμασία στοὺς δαίμονες» ἢ «κάνοντας τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ στὸ μέτωπό του», ὅταν ἔμπαινε²¹ στὸ ἱερό. Ὁ Ἰουλιανὸς ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε ἐγκαταλείψει τὸ Χριστιανισμὸ στὴ νεότητά του, ἔβρισκε τὶς ἀπόψεις τοῦ ἐπισκόπου Πηγάσιου ἀξιέπαινες καὶ φωτισμένες, ἀν καὶ κάπως συγκεχυμένες. Θὰ περιμένε κάποιος ὅτι τέτοια ἀνάμικτα συναισθήματα ποὺ ἀφοροῦσαν στὸν συνδυασμὸ τῆς νέας πίστεως μὲ τὴν προγονικὴ θρησκεία ἦταν σχετικὰ κοινὰ κατὰ τὴν περίοδο τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴν κατὰ κύριο λόγο εἰδωλολατρικὴ κοινωνία στὴν κυρίαρχη χριστιανικὴ κοινωνία. Οἱ θύλακες μίας ἰσχυρῆς πνευματικῆς ἀντίστασης στὸ Χριστιανισμὸ ἐπιβίωσαν ἀρκετὰ ὡς τὰ χρόνια τοῦ Ἰουστινιανοῦ σὲ πείσμα τῶν ἐπαναλαμβανόμενων αὐτοκρατορικῶν διαταγμάτων ἀπαγόρευσης τῶν εἰδωλολατρικῶν πεποιθήσεων καὶ πρακτικῶν, τὰ ὁποῖα ἐντάθηκαν κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἐξουσίας τοῦ Θεοδοσίου Α' ²². Τελικὰ, ἀναδεικνύεται ἓνα διαφορετικὸ σύνολο ἀπὸ παραδείγματα, ἐὰν ἐξετάσουμε τὴν υἱοθέτηση πολιτιστικῶν μοτίβων στὴν ἐκκλησιαστικὴ τέχνη καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ. Γιὰ παράδειγμα, στὴν περίπτωση τοῦ ἀγάλματος τοῦ ποιμένου, τὸ ὁποῖο ἀπεικονίζει τὸν Χριστὸ (ὡς τὸν «Καλὸ Ποιμένα»), ἔχουμε ξεκάθαρη υἱοθέτηση μίας ἀρχαίας ποιμενικῆς εἰκόνας στὴ χριστιανικὴ τέχνη τῶν κατακομβῶν καὶ τῆς γλυπτικῆς χωρὶς καμιά ἀξιοσημείωτη τροποποίηση. Ἀνάλογα μὲ τὸ πλαίσιο, ἢ εἰκόνα τοῦ ποιμένα θὰ

21. ΙΟΥΛΙΑΝΟΥ, *Ἐπιστολὲς γιὰ τὴ Θρησκεία* 19, ὅπως παρατίθεται στὸ WRIGHT, WILMER CAVE, *The Works of Emperor Julian* (New York: G.P. Putnam' Sons 1923).

22. Βλ. ΠΡΟΚΟΠΟΥ, *Ἀνέκδοτα*, xi.14.

μπορούσε να είναι βιβλική ή ελληνική (ή και τὰ δύο), εἰδωλολατρική ἢ θρησκευτικά οὐδέτερη, συγκεκριμένου πολιτισμοῦ ἢ διαπολιτισμική.

Ἡ εἰκόνα τοῦ «δεομένου» στίς κατακόμβες –συνήθως μία γυναικεία προσευχόμενη μορφή μὲ τεντωμένα χέρια– ἦταν ἐμπνευσμένη περισσότερο ἀπὸ τὴν τυπικὰ Ρωμαϊκὴ (ὄχι Ἑλληνικὴ) pietas. Ἡ κύρια διαφορὰ εἶναι ὅτι στὴ Ρωμαϊκὴ pietas ἀπεικονίζοταν συχνά, προσκομίζουσα μία προσφορὰ πρὸ τοῦ θυσιαστηρίου, ἐνῶ ἀπὸ τὰ χριστιανικὰ ἔργα ζωγραφικῆς τῶν κατακομβῶν ἔχει ἀφαιρεθεῖ ἡ εἰδωλολατρικὴ διαδικασία τῆς θυσίας ζώου. Αὐτὸ τὸ εἶδος ἐκχριστιανισμοῦ θὰ μπορούσε νὰ ὀνομαστῆ «προσαρμογὴ μὲ τὴν ἐπιλεκτικὴ ἀφαίρεση στοιχείων» ἢ «προσαρμογὴ μὲ τὴν ἀφαίρεση»²³.

Ὅρισμένα περισσότερο σαφῆ εἰδωλολατρικὰ μοτίβα ἔχουν ἐπίμονα ἀντιγραφεῖ καθόλη τὴ διάρκεια τῆς ἱστορίας καὶ ἐπανερμηνεύθηκαν σὲ ἕνα νέο πλαίσιο. Γιὰ νὰ δώσω ἕνα πολὺ γνωστὸ παράδειγμα, στὴ σκηνὴ τῆς Βάπτισης τοῦ Ἰησοῦ, ὁ Ἰορδάνης ἀπεικονίζεται καὶ ὡς ποταμὸς καὶ ὡς ἀνδρική μορφή. Ἡ παρουσία τῆς μορφῆς τὴν ὁποία οἱ περισσότεροι εἰδωλολάτρεις θεατὲς θὰ συνέδεαν μὲ ἕνα ποτάμιο θεὸ στὸ βάπτισμα, δηλαδή, τότε πού ὅλοι οἱ θεοὶ ἦταν εὐνόητο νὰ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ πιστοῦ εἶναι πλήρως ἀσαφής. Οἱ νεότεροι Βυζαντινοὶ ὕμνοι τῆς ἑορτῆς τῶν Θεοφανείων μιλοῦν γιὰ τὸν Ἰορδάνη πού καθὼς βλέπει τὴ φανέρωση τοῦ Θεοῦ στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ «στρέφεται πρὸς τὰ πίσω» μὲ δέος (ὑπαινίσσεται τὸ Ψαλμ. 114,5)²⁴. Ἡ εἰκόνα τοῦ προσωποποιούμενου Ἰορδάνη ἔχει ἐπιμένει στὴ Βυζαντινὴ τέχνη καὶ ἀντιγράφηκε ἀπὸ Σλάβους εἰκονογράφους μὲ ἐπιμέλεια, ἔστω καὶ χωρὶς κάποια καταγεγραμμένη θεολογικὴ ἐπεξεργασία. Μία εὐρεῖα ποικιλία ἀπὸ στρατηγικὲς ἀκολουθήθηκαν γιὰ νὰ ἐκχριστιανιστεῖ ἡ εἰδωλολατρικὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Κάποιος θὰ μπορούσε νὰ καταστρέψει ἕνα εἰδωλολατρικὸ ναὸ μαζὶ μὲ τὰ θεμέλια του (αὐτὴ ἦταν ἡ μοῖρα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης, τὸν ὁποῖο διέταξε ὁ Κωνσταντῖνος νὰ ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τὸν Γολγοθᾶ): κάποιος μπορούσε νὰ κατεδαφίσει ἕνα ναὸ, ἀλλὰ νὰ κρατήσῃ τὰ θεμέλια του (αὐτὴ ἡ πιὸ λογικὴ προσέγγιση ἦταν περισσότερο προτιμητέα, ὅπως ἀποδείχθηκε, γιὰ παράδειγμα, στὸν Ἅγιο Κλήμε-

23. Ὑπάρχει μία σχετικὰ πρόσφατη ρωσικὴ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου τοῦ μηδέποτε κενουμένου ποτηρίου, ἡ ὁποία ἀπεικονίζει τὴν Παρθένο Μαρία μὲ τὰ χέρια τῆς ἐκτεταμένα μπροστὰ στὸν (Βυζαντινὸ) βωμό, ὁ ὁποῖος ἔχει πάνω του τὸ ποτήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας.

24. Ἡ ἐν λόγῳ ὕμνογραφία προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀκολουθία τοῦ Μεγάλου Ἀγιασμοῦ. Εἶμαι εὐγνώμων πρὸς τὴν Elizabeth Theokritoff, ἡ ὁποία μοῦ ὑπενθύμισε τὸ ὄλιγο αὐτὸ, καθὼς καὶ τὸν Fr. Jonathan Proctor, ὁ ὁποῖος μὲ βοήθησε στὸν ἐντοπισμὸ του.

να της Ρώμης)· εναλλακτικά, κάποιος μπορούσε σε σημαντικό βαθμό να επανασχεδιάσει το υπάρχον οικοδόμημα (π.χ. ο Άγιος Νικόλαος στο Carcere της Ρώμης)· τελικά, αφήνοντας τη δομή του κτιρίου ουσιαστικά άθικτη, κάποιος μπορούσε απλά να αντικαταστήσει τις είδωλολατρικές αναθηματικές επιγραφές με χριστιανικές και να προσθέσει τα απαραίτητα στοιχεία για την χριστιανική λατρεία.

Συμπέρασμα

Ένα σύνθετο ιστορικό πανόραμα, το οποίο αναδύεται από την επισκόπησή μου για τη σύνδεση του Χριστιανισμού με τον πολιτισμό της ύστερης αρχαιότητας –όπως αποδεικνύεται με τους Απολογητές, κατηχητές, μάρτυρες, μοναχούς, Αυτοκράτορες, αρχιτέκτονες, και εκκλησιαστικούς καλλιτέχνες– δεν υποστηρίζει ούτε τη θέση του Harnack περί διαφθοράς, ούτε τη θέση του Φλωρόφσκυ για εξύμνηση του «ιερού Έλληνισμού». Αντίθετα, αυτό που έχουμε είναι ένα ευρύ φάσμα πολιτιστικών απαντήσεων στον Χριστιανισμό, οι οποίες κυμαίνονται από μία συγκεχυμένη αφομοίωση των είδωλολατρικών στοιχείων ως μία βαθύτατη μεταμόρφωση των αντικειμένων και των προσώπων από το φως του Ευαγγελίου. Το να εξιδανικεύει κανείς τον Έλληνισμό (ένας ιδιότροπος Όρθόδοξος πειρασμός) θα ήταν τόσο παραπλανητικό όσο και να τον δαιμονοποιεί. Αυτό που έχουμε ανάγκη να πάρουμε από τους Πατέρες είναι το πνευματικό και διανοητικό τους θάρρος· την άρνησή τους να οικειοποιηθούν το Ευαγγέλιο συγχέοντας το με μία στενά εθνικιστική «ατζέντα»· την αίσθησή τους, ιδιαίτερα κατά την διάρκεια της περιόδου των διωγμών, για μία ισχυρή αποσύνδεση από το υπάρχον πολιτικό και πολιτιστικό κατεστημένο. Το να θεωρούμε το χριστιανικό μήνυμα σαν να είναι μόνιμα συνδεδεμένο με έναν πολιτιστικό τύπο είτε πρόκειται για τον Έλληνισμό είτε τον Σλαβισμό ή τον Αμερικανισμό, θα μπορούσε να αποδειχθεί ως μία σοβαρή άποτυχία της θεολογικής φαντασίας.